Història oral

El paper silenciat de la dona i la seua influència en la nostra societat rural.

Q·i·A

Ramon Tarín i López

El paper silenciat de la dona i la seua influència en la nostra societat rural

A totes les dones que ens han obert la porta de sa casa
per a relatar-nos les seues vivències personals
i col·lectives en una època molt difícil.

I. INTRODUCCIÓ

Les oligarquies locals, han instrumentalitzat sempre el paper de la dona, emmudint la seua veu en qualsevol intent de revolució domèstica que poguera trencar el secular equilibri que afavoria l'immobilisme social i el conservadurisme polític, i que perpetuava el domini sobre la dona fins segrestar la seua presència en la vida civil. Sota el confús esquema de *las labores propias de su sexo* s'enquadra un percentatge de població femenina molt elevat que històricament no ha tingut ni veu ni vot a pesar del seu important paper dins del nucli familiar i la seua influència en la societat civil. La càrrega de treball de la dona dins la casa es una realitat que ve de lluny; les nostres besàvies, àvies i mares representen tota una referència de un model de vida i d'hàbits socials. El seu protagonisme però, ha estat un compromís silenciós, ocult i soterrat entre les quatre parets de la casa, perquè la professió de les dones ha estat un ofici sense festes ni reconeixement social, a cual s'han dedicat tota la seua vida pel benestar de la seua família, sacrificant la seua pròpia personalitat fins límits que sols la dona és capaç d'ultrapassar.

Fa no massa anys que les nostres iaies eren mares joves, els seus treballs i ocupacions durant el dia eren substancialment diferents a com els coneixem ara i sense dubte, dignes de l'homenatge de les noves generacions. A diferència de hui, on és relativament fàcil a qualsevol dona estudiar una carrera o rebre formació qualificada, en aquella època al màxim que la dona podia aspirar, i solament per a unes poques privilegiades, era ser comares o mestres. Per tant no era estrany veure en els habitatges alaquasers les màquines de

repuntar calces, fer costura, brodar, elaborar embotits i tota classe de treballs extradomèstics de vegades relacionats fins i tot amb les feines del camp que permetria a l'economia familiar anar tirant endavant. D'altra banda si hi havia alguna cosa que pràcticament totes les dones d'aquella època sabien, des d'edats molt primerenques, era cosir.

En els anals de la història, i des de les mateixes instàncies jurídiques i oficials de l'estat espanyol, al denominar el treball de la dona sempre l'han definit com *ocupaciones propias de su sexo*.[1]

La utilització de les fonts orals han possibilitat recuperar, no només el secular paper de la dona i la seua influència en la societat alaquasera, sinó també la memòria històrica del paper de la dona en la postguerra i el drama que van viure durant el període històric de la primera dècada (1940-1950). Hem volgut oferir a trenta dones alaquaseres, nascudes entre 1911 i 1935, l'ocasió de poder expressar el calvari personal o col·lectiu viscut a través del relat personal. Els temes principals tractats són família, treball domèstic i extradomèstic de la mestressa, educació, àmbit religiós, hàbits socials, relació veïnal, comerç marginal i fins i tot l'habitatge rural.

Considerem que la millor manera de reconstruir la seua pròpia realitat, es escoltar el seu testimoni per a poder trencar definitivament el llarg silenci que ha rodejat la història de milers de dones que han constituït el motor quasi sempre invisible en l'evolució històrica de la societat.

Hem considerat també el retrocés que va significar la repressió del règim franquista en totes aquelles quotes de llibertat i avanços socials aconseguides per la dona durant el període de la II República, com la llei del divorci, dret de vot per a la dona, escola pública universal i gratuïta o la instrucció civil com a arma de llibertat mitjançant llurs missions pedagògiques. Amb l'anul·lació de les lleis republicanes més progressives, no només es canvià la realitat històrica de la dona, sinó que va propiciar i potenciar la secular distribució del *rol* masclista que va determinar l'organització de tots els ordres socials dintre de

[1] Així consta de forma documental en l'acta de matrimoni civil de Maria Carmen Usedo Ferrer *la pitxera*, natural d'Alaquàs, i Francisco Moreno Prósper, natural de Picanya, celebrat al jutjat de Picanya el dia 9 d'octubre de 1874, on al referir-se a l'estat civil i laboral de la dona diu textualment: «*Y Maria Carmen Usedo Ferrer, natural de Alacuás, término municipal de la provincia expresada de Valencia, habiéndose inscrito su nacimiento el día veintitrés de mayo de mil ochocientos cuarenta y cinco, mayor de edad, dedicada a las ocupaciones propias de su sexo*».

la institució familiar on el paper de la dona quedà relegat exclusivament a la procreació i les tasques domestiques; un paper que seria reforçat per la *Sección Femenina* que seria un instrument fonamental per al seu adoctrinament en la seua funció d'esposa i mare.

No se'ns escapa, a l'hora de fer referència a la situació dels anys de postguerra, la impossibilitat de no centrar l'atenció amb una gran intensitat en aquelles dones que s'implicaren activament en la lluita política, ubicades majoritàriament a les grans ciutats o des de l'exili, però a nivell quotidià caldrà fer palés el protagonisme fonamental de la majoria de dones que van desenvolupar de forma anònima, un paper imprescindible en l'àmbit privat des d'on van contribuir amb el seu esforç, a la supervivència familiar, lluitant desesperadament des de les heròiques trinxeres de la reraguarda econòmica.

A principis del segle passat un alaquaser emprenedor, (membre de la família dels *Esquilaors*) va ser un dels pioners en impulsar la creació dels xicotets tallerets industrials que proporcionaren treball a molts homes i dones sense haver d'eixir a buscar fora de la nostra localitat. Al retrat, treballadores de l'antiga fàbrica de fer calça propietat de Francisco Campos *l'Esquilaor*, que estava a la casa número 23 del carrer Major. Entre les dones i xiquetes s'hi troba Inés *la Tapalà*, Elvira Campos *l'Esquilaora*, Francisca García *de ca Baltasar*, Teresa *la Tapalana*, Cecilia *l'Angelota*, Mercedes *l'Olegaria*, Amparo *la Botera*, Vicenta *l'Angelota*, Encarnació *l'Angelota*, Angeleta Campos *l'Esquilaora*, Mercedes *la d'Aldaia*, Francisca *la Capellana*, la tia Trinidad, María *la Castellera*, Paquita Besó, Julieta *la Torrentina*, María *la Rallà*, María Besó i Genoveva *de ca María la de l'Olivar*.

La falda llarga i el color negre encarnen el model de vestimenta típica de la dona alaquasera de principi de segle XX, Al retrat, María Ros Medina *la Molinera* i Rosario Medina, amb un grup d'amigues.

La memòria de la dona no ha de ser només la revisió d'una història silenciada i la reivindicació de la seua presència en la societat, sinó també la recuperació del seu somriure perdut durant els enfosquits períodes de l'anomenada *Espanya negra*, on els hàbits del dol convertiren a la dona en una eterna manifestació de dolor. Tota una reivindicació de moltes generacions de dones que ha de començar pel compromís generacional de solidaritat dins del propi nucli familiar perquè la dona ha de començar la revolució moral del seu paper en la casa i provocar la resposta sense complexos en la seua veu. I per a això ha de trencar el llarg silenci per a poder recuperar la memòria de tantes dones lluitadores, constants dels valors més importants del viure, que són tan adherents a la memòria de la dona i al paper de les mares inventores d'espais de creixement i estima. Un legat de vivències, sentiments i de cultura popular d'ara i de sempre que no hem d'oblidar perquè eixa es la vertadera història de la dona lluitadora i incombustible en la batalla del dia a dia.

II. EL NUCLI FAMILIAR: LA CASA I ELS TREBALLS

La casa

Com apunta Adrià Bessó, l'habitatge tradicional fins la segona meitat de segle XX, respon a factors físics, socials i econòmics i es concreta en la típica casa de llaurador, composta d'habitatge en la planta baixa i andana en la planta alta de l'edifici, així com altres instal·lacions auxiliars situades al seu entorn i que descriuen la seua disciplina arquitectònica. En l'aspecte antropològic, reflecteix alguns aspectes referents a la vida quotidiana dels usos i costums del tipus mitjà de famílies que pot ajudar-nos a catalogar l'aparament de la casa mitjançant la corresponent metodologia d'estudi.

La influència però del model d'habitatge dins de la societat alaquasera al llarg del temps, ha estat summament variat i la seua concepció estarà determinada per les diferències socials entre els seus habitants; així podem observar la tipologia constructiva de la casa de poble, tan predominat a l'horta Sud que es remunta al segle XVIII i que respon als models predominants de l'arquitectura popular. El tipus bàsic es la casa de pati sencer, del qual parteixen algunes variants, com ara la casa de mig pati, la casa amb escaleta o la casa de jornaler.

Cresol amb repeu ornamentat.

La típica casa de llauradors disposa d'un corredor central que travessa l'interior de la casa i comunica amb el corral, que solia ser de terra batuda o de rajoles, amb voreres als costats per on passaven les rodes del carro.

La casa de pati sencer està formada per un cos principal de dues crugies, de dues plantes paral·leles a la façana, amb coberta de teula àrab a dues vessants. La casa se situa a la planta baixa del cos principal, que apareix travessat per un corredor central que comunica el carrer amb el corral. Al voltant d'aquest eix, es distribueixen els diferents àmbits: sobre la primera crugia es disposen dos dormitoris, mentre que sobre la segona es trobava a un costat el menjador i al altre un dormitori i l'escala per a pujar a l'andana. En les crugies situades al voltant del menjador se situen la cuina, junt al menjador, i aquelles instal·lacions relacionades amb les activitats agràries: l'estable el celler o l'almàssera.

> «Les cantereres les tenien les cases grans de llauradors i algunes cases més: En la cuina solia haver una fonteta amb un sant a dalt i al costat la canterera. (Maria Barberà Montalt, *la de Morimos*)»

La façana presenta una disposició simètrica de les obertures que remarca l'eix central amb la presència de la porta d'accés en la planta baixa, sobre la qual recau un balcó en la planta alta. El corredor central que travessa l'interior de la casa per on passa el carro, solia ser de terra batuda de rajoles, o pedres roges sobretot a les vores per on passaven les rodes del carro. A ambdós costats, hom pavimentava amb xicotets taulells de ceràmica decorats de diferents motius. També a la cuina es revesteix de taulellets formant un sòcol.

> «El mig de la casa era de terra i als costats de taulells rojos i els fèiem amb pavonaso i amb un barralet d'aigua feien sanefes i dibuixets per a què fera més bonic (Paquita Serrano Palop, *la Tomasa*).»

L'andana era una cambra espaiosa construïda sobre el sostre del cos principal de la casa. Es tracta d'un espai sec i ventilat per diferents finestretes que afavoreixen el corrent d'aire essent per tant el lloc ideal per a l'emmagatzematge de les collites. A la finestra principal solia tenir una estaca amb un ganxo on penjaven la corriola que s'utilitzava per apujar els sacs de garrofes, branques de tabac, garbes d'herba seca o qualsevol altre producte del camp.

> «A la casa d'allà del carrer de Sant Josep, teníem una andana que era tot el que era la casa: allí guardàvem l'herba seca, les garrofes i el tabac (Elvira Palop Bessó, *la Toia*).»

> «L'andana del forn, la llogàrem varis anys per assecar el tabac que plantaven alguns llauradors del poble (Pura Ros Forriol de *ca Pureta*).»

Dalt esquerra:Al costat de la cuina s'hi troba la canterera. Dalt dreta: El gibrell de pastar la farina o la gerra d'oli han sigut elements representatius a les cases dels llauradors. Baix:Detall de la façana superior de la casa número 32 del carrer dels Benlliure on visqué el *tio Salvadoret de Pau* a finals del segle XIX, de la que cal observar la perfecta disposició de xicotetes finestretes que facilitaven la ventilació a l'interior de l'andana durant la cria del cuc de seda.

Sobre els brancals de la porta se situaven els guardaportes, que eren bancs de pedra disposats per a protegir les portes de fusta del pas del carro. A hores d'ara encara es possible admirar-ne, (principalment al carrer dels Benlliure) a l'entrada d'algunes cases del poble: casa del *tio Francisco Treneta*, porta número 49, casa d'Enrique Farol, porta número 44, casa del *tio Ximo el Quartero*, porta número 42, casa de *Paco el Mut*, número 32, casa de donya Catalina, número 23, casa del *tio Vicent Barrina* (plaça dels Ollers, porta número 16), o casa del *tio Tomás el Capdell* (carrer de Sant Hipòlit porta número 19).

La casa de jornaler presenta una morfologia d'habitatge més senzilla, amb dues crugies paral·leles a façana i pati interior rodejat per un o diversos costats per cossos d'una crugia. El cos de la casa pot presentar la mateixa distribució que la casa de poble a dos mans, o bé una variant tipològica de la casa de pati sencer com es la casa de mig pati, tot i que no presenta planta superior, degut sobretot a que tant els jornalers del camp, com els treballadors de la indústria, al no disposar normalment de terra pròpia, no tenien la necessitat de l'andana per a guardar les collites. Aquest tipus d'habitatge local respon a la casa habitual de propietaris amb escàs poder adquisitiu.

> «Com la casa era molt estreta teníem que ficar el balancí dins de l'habitació meua de fadrina (María Barberà Montalt *la de Morimos*).»

> «Antigament esta casa era només l'entrada que estava plena de bigues grans i després tot era corral on hi havia una figuera gran i el comú. Ací a la planta baixa hi havia només un quarto on dormien mos pares, i dalt de l'andana hi havia un altre quarto on dormíem les xiques (Josefina Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «M'agüela Crescència sempre em contava que abans d'estilar-se el comú, a sa casa tenien unes gerres d'obra, a l'eixida de la peroleria, on tenien que anar plovent i tot, allà al ras, per a fer les seues necessitats (Maria Marti Tàrrega *la Xaparra*).»

> «Ací, a la placeta dels Ollers, jo he conegut algunes cases que tenien gerres per a fer de cos (Maria Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «Després vingué el comú, que era una caseta de parets rústiques que tenia un banquet d'obra en un forat rodó al mig i la basseta. Les dones

ficaven una cortina de tela a l'entrada per a què no es veiera res (Carmen Martí Tàrrega *la Xaparra*).»

«De nit, teníem un orinal per no eixir al corral, perquè nosaltres teníem el comú fora del corral i quan s'omplia la basseta venia el tio Mariano *el Campanero* i s'ho emportava. Ara, quan hi havia una partera al carrer no es podia traure res perquè era mal per a la dona (Paquita Serrano Palop *la Tomasa*).»

«Les condicions de les cases en aquell temps no eren com les d'ara, no hi havia dutxes ni res, el wàter era un forat rodó amb una tapadora de fusta; llums i aigua sí que teníem...ara, servei i dutxa de tot açò no en teníem. En casa gastàvem una palangana per a llavar-nos; també ens dutxaven tirant-nos l'aigua per damunt...L'aigua i la llum la ficaren sent jo molt xicoteta... Recorde que en eixa època anaven les vaques lleteres pel carrer i ma mare em deia "Carmen, trau el pitxer de la llet que la vaca ja està ací..." (Carmen Garcia Forment *la Casabana*).»

Encara que la població alaquasera presentava una taxa baixa d'habitants, la gent tenia sèries dificultats de trobar un lloguer a l'hora de casar-se pel que molts novençans han de compartir la casa dels pares mentre altres es posen a viure en alqueries d'alguns familiars.

«Ja quan ma tia Salvadoreta es casà, se n'anà a viure a l'alqueria d'Alòs...I ací en esta casa visqueren tots *els Morimos* junts: m'agüelo i dos germans més; Quico, Miquel i Pepe quan ací encara estava la fàbrica de perols, abans de pasar-la allà davant del convent de les Oblates (Maria Barberà Montalt *la de Morimos*).»

«El que feien abans quan es casaven: el meu iaio Francisco i el seu germà, el pare del metge de València, es ficaren a viure junts en la mateixa casa del forn (Pura Ros Forriol de *ca Pureta*).»

Dalt a l'esquerra: Corredor central fet de rajoletes
Dalt a la dreta: Detalls decoratius dels pilars centrals i revoltons del sostre.
Baix a l'esquerra: Sobre els brancals de la porta se situaven els guarda portes que eren bancs de pedra treballada que servien per protegir les portes de les rodes del carro.
Baix a la dreta: Casa mig pati o casa de jornaler d'una sola planta. Les seues característiques estan determinades per les diferencies socials dels seus propietaris. Un bon exemple són algunes de les cases del carrer de la Pau que encara conserven la seua estructura original de principi de segle XX.

Esquerra: Típic comú dels anys quaranta basat en una xicoteta caseta sense porta que tenia un banquet d'obra amb un forat rodó al mig i la corresponent basseta.
Dreta: Antic cossiol que s'usava a les cases de famílies més benestants. Museu Comarcal de Torrent.

«Els que tenien poc, es ficaven a viure en un quarto en casa la mare o la sogra (Maria Serrano Palop, *la Tomasa*).»

«Qui es posava a viure en casa del pares, ficaven només que un llit, quatre cadires, la taula i un foguer de serradura per a cuinar (Paquita Serrano Palop, *la Tomasa*).»

«Quan em vaig casar jo, ens ficarem a viure a casa de Parra, ací al carrer de Sant Hipòlit, i pagàvem 40 pessetes al mes de lloguer (Carmen García Forment, *la Casabana*).»

«Primer guisàvem en terra i en llenya, en acabant en una espècie de foguer fet d'una llauna quadrada de ferro que tenia un forat per al foc i altre forat mes avall amb graelles per a la cendra, i que anava en carbó mesclat amb llenya que feia un foc lent que podies deixar-te el perol coent-se un bon temps (Maria Martí Tàrrega *la Xaparra*).»

«En casa guisàvem en un foguer de serradura dins una cuina molt xicoteta que teníem, i no veges tu el fum que tragaves mentre l'encenies amb un paperet (Maria Serrano Palop *la Tomasa*).»

La cambra de l'oli, era l'àmbit de la casa on es guardava la collita de l'oli dins de gerres destinades tant per l'autoconsum com per a la comercialització; a més d'espai servia de rebost on es conservava la carn a la carnera, es guardava el vi, el vinagre, farina i alguns utensilis de l'aixovar domèstic per la qual cosa es localitza el més prop de la cuineta.

«A casa matàvem un porquet tots els anys quan vivíem al carrer Major en la casa de *la tia Torera* que deien; el porc el matàvem a Nadal i com ma mare era molt bragada, ella s'ho feia tot, botifarres, llonganisses: els pernils se'ls salava i premsava abans de curar-los. El porc, el matava un home que venia a casa i ma mare remenava la sang en un llibrell gran, per a què no es quallara si es volia gastar per a les botifarres(...) Quan el porc ja esta-

Evocadora estampa de les vaques lleteres recorrent els carrers amb un esquellot per avisar a les veïnes de la seua presència. En període d'alletament la vaca solia portar nugat a la cua a la seua cria; un bouet o vedelleta que seguia de prop els seus passos. Al retrat Assumpció Gasull Espeleta la cunyada de Salvadoret *el Burro*. Principis de segle XX.

va mort es prenia foc a una argilaga i se soflamava la pell i amb un tros d'atovó s'anava fregant el cos de l'animal i tirant aigua calenta per damunt de la pell; quan ja estava esquarterat, es feien els adobs i es guardava tot (...) baix de l'escala hi havia un rebost i allí ma mare ficava cinc o sis gerres, cada una en el seu lloc (Carmen Garcia Forment, *la Casabana*).»

El parament de la casa

El parament de la casa depenia d'alguna manera de la posició social dels seus propietaris; així podem observar, com per mitjà de l'aixovar que aportava cadascú dels nuvis al seu casament, definia o representava als distints models econòmics existents dins del marc social alaquaser.

El mobiliari habitual de la cambra de dormir estava moblat pel llit de matrimoni i la caixa com a precedent de la còmoda, l'armari rober i dues butaques o cadires entapissades. Alguns habitatges disposaven d'armaris de paret amb fustes longitudinals que complien la funció d'armari auxiliar.

«En el quarto de mos pares hi havia un llit, dos tauletes de nit, l'armari rober i una butaca (Carmen García Forment, *la Casabana*).»

L'habitació dels fills o cambra de fadrins, solia ser un espai més xicotet i moblat per un llit de canonge i a tot tirar un armari o bé un cofre que es feia servir per a guardar les mantes i algunes peces de roba. Al dormitori de fadrí també solia haver una escrivania i la màquina de cosir.

«A la meua habitació de fadrina jo tenia una còmoda (que era de ma iaia Matilde, la mare de mon pare) i una cadira; la roba, la posava en l'armari de ma mare perquè aixina com ara, que quan combreguen ja se'ls fa tot, abans no es podia. En casa encara tenim nosaltres la caixa que també era de ma iaia Maria *la Quicarra*, la mare de ma mare. Era una caixa de fusta polimentada que tenia un metro i mig de llargària i quasi un metre de fonda que servia per a ficar les mantes perquè entonces encara no s'estilaven els armaris de paret; bo, en algunes cases ja n'hi havien però sense porta ni res...(Maria Barberà Montalt, *la de Morimos*).

Dalt: Típica casa de patí sencer a dos mans i d'una sola planta.
Baix: Els plats d'ús diari es deixaven en l'escudella (Museu Comarcal de Torrent).

Esquerra: Lavabo habitual a les cases més humils amb escàs poder adquisitiu de l'aixovar de Júlia Martí Barberà de *ca Julieta*, de principis del segle XX.
Dreta: El mobiliari habitual de la cambra de dormir estava moblat pel llit de matrimoni i el corresponent bressol del nadó (Museu comarcal de Torrent).

«El que és l'habitació de fadrina no en vaig tindre mai perquè mon pare va morir quan jo tenia deu anys i llavors només vaig gastar l'habitació de ma mare (...) Sempre s'ha dit a l'hora de repartir l'herència entre els fills, que els camps arrendats eren pals xics, i l'or de la mare per a les xiques, perquè en aquell temps a les cases hi havia moltes joies: adreços, polques, arracades, en fi, tota classe de joies que venien de les mares, iaies o besàvies, que era l'or antic que s'estilava tindre en aquell moment (Pura Ros Forriol de *ca Pureta*).»

«Quan ens casaven cada una portava el dot que podia: cortines, tovalles, una poqueta obra de perols i uns quants plats (Maria Serrano Palop, *la Tomasa*).»

«La dona aportava al matrimoni llençols, cortines, torcamans, tovalloles, camisons i tota la vestimenta de la dona. Jo encara tinc de ma mare, dins

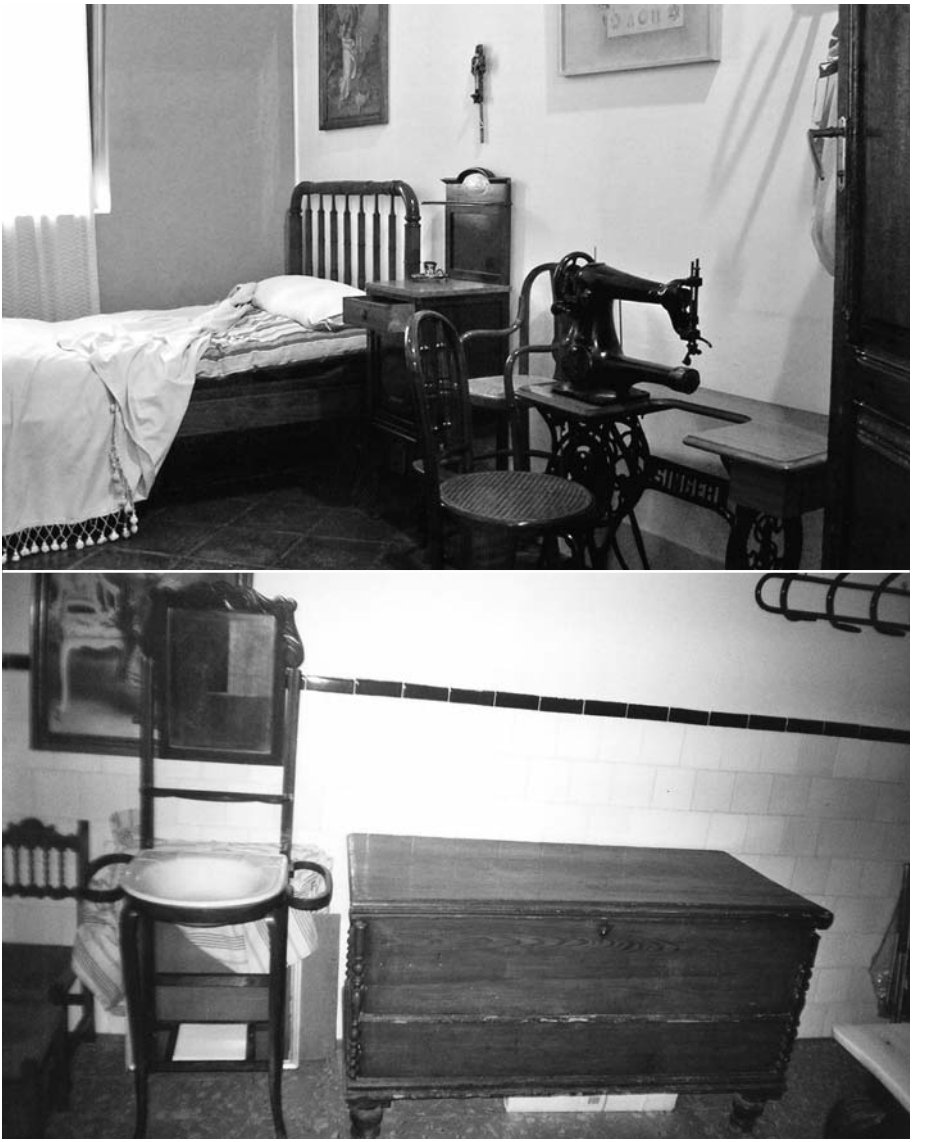

Dalt: L'habitació dels fills o cambra de fadrins solia ser un espai xicotet i moblat per un llit de canonge una butaca o escrivania i la màquina de cosir (Museu Comarcal de Torrent)
Baix: La caixa com a precedent de la còmoda formava part del mobiliari habitual de la cambra de dormir a finals del segle XIX. Patrimoni particular de María Barberà Montalt.

Dalt esquerra: La còmoda complia la funció d'armari rober auxiliar per a moltes famílies alaquaseres de principis de segle XX, i es feia servir per guardar les mantes i algunes peces de roba. Patrimoni particular de María Barberà Montalt.
Dalt dreta: Detall de la imatge religiosa que solia haver al rebedor de la casa.
Baix: Els gots tasses i pitxers es guardaven en armaris de paret sobre ambdues parts del menjador.

de l'armari, els pantalons d'aqueixos llargs i sinagües que deien de llenç amb puntilleta; A ma iaia tota la vida l'he coneguda amb bates llargues i giponet que era una espècie de brusa entalladeta que duia per fora de la falda (Paquita García Estreder *la Macaria*).»

«L'home aportava al matrimoni els mobles de la casa, l'escudella, la bateria de la cuina: plats, culleres i la roba d'ell; bruses, calçotets dels llargs ratllats que es nugaven pels turmells, camisetes felpades de màniga llarga per a l'hivern i curta per a l'estiu i totes eixes coses... (Pura Ros Forriol de *ca Pureta*).»

Els gots, tasses, pitxers, etc., es guardaven en armaris de paret sobre ambdues parts del menjador, sobretot en les cases de llauradors amb cert poder adquisitiu. Generalment els plats d'ús diari es deixaven en l'escudella. La cuina apareix precedida pel fumeral; a un costat s'hi troba la cantirera amb tres o quatre càntirs per a l'aigua de consum xapada amb taulellets de

Estris domèstics que es troben al voltant de la cuína defineixen els distints models econòmics de les famílies de segle XX (Museu Comarcal de Torrent).

Manises: els elements senzills del mobiliari estaven formats per una taula acompanyada de cadires de respatller alt amb seient de cordell, junt al fumeral s'hi recolzaven dues o tres cadires baixetes per a seure al voltant del foc. La cuina era el lloc més afectiu de la casa on es reunia la família al voltant del foc de la xemeneia per a contar contes o xarrar dels seus avantpassats.

> «A l'hivern era ma iaia qui em contava coses de la família quan estaven asseguts al costat del foc (Pura Ros Forriol de *ca Pureta*).»

> «Mon iaio i ma iaia s'asseien en les cadires de repòs que havien enmig de la casa, i no piulava ningú dels dos durant hores, i això que ma iaia Crescència era molt bromista, però mon iaio Salvadoret parlava el just (María Martí Tàrrega, *la Xaparra*).»

Les tasques de la casa

L'ocupació principal de la dona dins de la casa ha estat sempre centrada en les tasques domèstiques: des de que s'alçava fins que es gitava, tot el treball de la casa estava a càrrec de la dona. La jornada mitjana començava de bon matí, de sis a sis i mitja; encendre el foc, bullir la llet eren les primeres tasques que la dona mamprenia:

> «Ma mare s'alçava de bon matí per calfar la llet perquè dos tios meus eren rajolers, i ma mare després anava a treballar i les altres ties meues també, però totes ajudaven a fer les faenes de la casa; l'única que no llavava era ma tia Carmen que tenia la tenda i es criava molt delicada, però eixa sabia molt cosir pantalons i jaquetes o ficar genolleres (Consuelito March Bonet *la Desmaià*).»

Pastar la farina, coure el pa al forn de llenya, fer el menjar, netejar l'habitatge, cosir la roba (la roba era un bé molt preat i escàs a principis de segle XX) que es repuntava dia a dia perquè havia de durar molts anys; remoure i airejar els matalassos, traginar l'aigua de les font públiques, arreglar les gallines, dedicar algunes hores de les vesprades de l'hivern a l'àrdua tasca de brodar al costat de la xemeneia, i en les d'estiu als airejats patis de la casa o porta del carrer abans que començara a enfosquir, eren algunes de les tasques quotidianes de les nostres mares.

«En casa teníem la màquina de cosir baix de la finestra de l'habitació i allà en el cuarto ens asseiem a cosir (Maria Barberà Montalt *la de Morimos*).»

Perquè l'ofici de costurera era molt determinant en la formació de la dona i el seu ensenyament arribaria a donar-se en alguna escola nacional. Segons assenyala Adrià Bessó, en aquella època els brodats en la roba, principalment en els dots de les núvies, eren molt importants; com més riques eren les teles i brodats, més s'evidenciava una major posició social de les famílies.

Quasi totes les mestresses, els dissabtes feien de forma proverbial la neteja general de la casa: al llarg del matí s'agranava la casa, es netejaven els quartos i dedicaven una atenció especial a l'entrada, lloc més ample i transitat pel carro contínuament, cada dia, aprofitant l'amplària del corredor per a col·locar una série de cadires de voga i les cadires repòs a ambdós costats mentre les filles o mares, provistes de poal i manteta feta de sac, fregaven agenollades, abastant, segons podien, el major espai possible, banyant el pis, aclarint i replegant després, deixant el sol net com una escudella, des de dins de la casa fins la mateixa vorera del carrer.

«Ma mare feia faenes per les cases i quan arribava a casa venia amb les mans xorrant sang de tant de llavar les pedres de rodeno que hi havien al mig de les cases per a passar les rodes del carro (Fina Garcia Palop, *de ca Libro*).»

«En aquell temps no podíem comprar calç per emblanquinar la casa; anaven en un cànter a cal ferrer per a què ens donara calliburo i amb això emblanquinàvem (Maria Serrano Palop, *la Tomasa*).»

«Era quasi una obsessió emblanquinar la façana i les parets del corral; ruixar el carrer, ficar el menjar a les gallines i conills. A casa quan es matava un conill es guardava la pell pegada sobre la paret del corral i quan passava el pellero es treia la pell i la canviaves per caixetes de mistos, agulles de cosir o pinces d'estendre la roba (Paquita Garcia Estreder, *la Macaria*).»

«El pa el fèiem dos voltes per setmana. La farina es pastava en casa i la ficàvem dins del gibrell, i quan ja estava a punt la pasta, la dúiem al forn i allí fenyíem les vienetes o mitgets, i després de cuit el pa, el portàvem a casa amb una post de fusta i el ficàvem dins d'una gerra fonda per a què es mantinguera fresc i mollet (Carmen Martí Tàrrega *la Xaparra*).»

Entre les principals tasques domèstiques de la dona estava encendre el foc, bullir la llet i fer el menjar per a tota la família. Al retrat Virgínia Tàrrega *la Xaparra*.

«Els divendres anàvem a menjar pa mollet a ca mon tio Quico que pastava cada huit dies i de pas netejàvem la casa de mon iaio Paulino, allà darrere en les Porqueres, on vivien tres germans fadrins i mon iaio. Però no veges tu la de puces que hi havien... Entre que l'estable estava al costat de l'habitació i que el llit tenia pells de borrego, mare meua quantes puces!(María Martí Tàrrega, *la Xaparra*).»

«Abans, quan jo tenia 5 anys, mos pares tenien una carnisseria al carrer de les Eres i dos forns, un al mateix carrer de les Eres i altre al carrer Major, vaja, el forn de Pureta que sempre han dit...mon pare portava la carnisseria i ma mare estava sempre en el forn; ma iaia que era ja molt major, li llavava la roba i l'ajudava el que podia en casa (Pura Ros Forriol, *de ca Pureta*).»

Cal destacar com a les famílies nombroses, on hi havien pocs homes i moltes dones, les activitats designades, amb freqüència solien ser diferents, llevat si més no, al que pertocava a les tasques domèstiques on mai es distribuïen de forma equitativa entre els seus membres, essent freqüent que, de forma sistemàtica, s'ocupara sempre una de les xiques o com a màxim dos d'elles, de realitzar les feines de la casa.

«En casa, els homes es dedicaven a vendre palla en un carro per les cases que tenien animals; després al caure malalt mon pare de l'artrosi, el meu Francisco continuà la marxa a soles: les xiques, que érem sis, treballàvem en el que podíem; la meua Rosario era modista, i les altres germanes foren totes polimentadores; la meua Inés treballà per *als Romos* d'Aldaia; la meua Carmen i la meua Sacramento també treballaven per *als Cabreros*, i la meua Maria al carreró del Nord; Jo vaig ser l'única que no isqué de casa però sempre els he ajudat a unes i altres en tot el que he pogut (Pilar Garcia Ferrandiz, *la Pallera*).»

«Les meues germanes eren polimentadores de puny que diem: l'una treballà en *ca Soriano*, ací al carrer de Sant Jeroni, i l'altra, a *ca Benedicto* que feien mobles corbats; El meu germà Vicent, que era polimentador de torn, va treballar també, abans de la guerra, a la fàbrica de mobles de Soriano on feien llits tornejats i l'única que es quedà en casa ajudant a ma mare en les faenes de la casa sóc jo (Carmen Martí Ruiz, *la Mil*).»

«Com que ma mare tenia que estar al front de la tenda d'ultramarins i estava molt obligada, jo de ben joveneta ja li ajudava a fer les faenes de casa: llavar roba, fer els llits, jo em pujava amb la meua safa de zinc, dalt de la terrassa i allí estenia o arreplegava.(...) De matí, ma mare arribava i em deia "Jo et prepare el bullit i tu el fiques al foc". Es pot dir que pràcticament deixí d'anar a l'escola.(...) A aprendre a cosir si que vaig anar perquè ma mare tenia molt d'interés en què jo deprenguera a cosir pa casa i eixes coses d'abans perquè era la mentalitat que hi havia en aquell temps (Amparo Guillem Forment, *la Paternera*).»

«En casa érem sis xiques i un xic: Rosario, la major, cosia en casa només roba per a les dones del poble: les dones venien i li encomanaven faldes, bates, davantals i tot això... La meua Maria treballà de polimentadora, la meua Amparín i la meua Paquita foren palmiteres i treballaren al taller del tio Nelo *el Cabut*. La faena de casa la féiem la meua germana Carmen i jo perquè ma mare, en comprar i fer el menjar per a tots ja tenia prou (Rosa Cosme Boscà, *la Cosma*).»

Algunes de les xiques que anaven aprendre a brodar a casa de la tia Carmen *la Bordaora* fotografiades al raconet de *cal Catxo*. Veiem entre les aprenentes a Eva, la dona de *Toquetes*, la tía Carmen *la Bordaora*, Mari Nieves *la Perica*, María *la Sabatera*, Amparo d'Aldaia, Trini *la Gimeno*, Consuelo d'Aldaia, María d'Aldaia, Consuelo *l'Anguilera*, Sunsi *la Pixona* i Amparín l'Aldaiera.

«De guisar s'encarregava la meua germana Elvira; jo m'encarregava de llavar la roba cosir i tallar perquè jo vaig anar a aprendre tall i confecció del sistema Martí que ensenyava Luisita ací al poble. A mi, també m'agradava molt enblanquinar la casa i ruixar la porta... (Rosa Palop Bessó, *la Toia*).»

«Jo en la casa i el camp he treballat més que la meua germana perquè a ella sempre li ha agradat la faena de cosir i el negoci de la tenda. (...) Durant els anys que s'estilà plantar tabac, mon pare em feia anar a desfullar i després en casa, hi havia que apujar-lo i penjar-lo en l'andana nugat en cordells a les bigues. Recorde que quant ja estava sec venia Carmen *la de Carot* a ajudar-nos a arreglar les manilles fetes en les fulles del tabac (Elvira Palop Bessó, *la Toia*).

«La dona en la casa fa molts papers: mare, psicòloga, administradora, educadora...El seu treball no s'acaba mai (Amparo Guillem Forment, *la Paternera*).»

Degut al treball sense límits de la casa, la dona no tenia temps de relacionarse en cap activitat social: La proposta creativa tan absent en els hàbits socials

La tècnica del brodat a màquina era una de les primeres coses que havien d'aprendre les dones segons el rol de l'època. Al retrat la tia Carmen *la Brodadora.*

de primeries de segle XX, determinarà una major preocupació pel benestar del seus fills i la problemàtica econòmica, en un temps en què tots els membres del nucli familiar contribuïen al sosteniment de la casa mitjançant el treball de cadascú.

La dona mestressa és una administradora excepcional que fa de sa casa un camp de batalla social i econòmic formidable. La seua capacitat per a sobreviuré ha sigut un model de vida que ha vingut marcant el seu protagonisme en les tasques domèstiques, on sempre ha sabut aguditzar la seua intel·ligència per a treure profit davant les necessitats més bàsiques; així podem observar com a la primera meitat de segle XX, els usos de remeis casolans a les cases és una pràctica comuna.

> «El lleixiu s'utilitzava en les cases per a netejar la roba. El lleixiu es feia amb cendra i aigua que es ficava dins d'una gerra i després es deixava reposar unes hores fins que la cendra s'assolava baix de la gerra i l'aigua quedava per dalt, i com que normalment sempre quedava per dalt de l'aigua alguna volveta o qualsevol altra cosa, llavors nosaltres agafàvem un drap i el ficàvem damunt d'un poal i anàvem colant l'aigua: una vegada coladeta ja estava a punt per a gastar.(...) En casa ma tia Malaena i ma tia Doloretes, no gastaven mai *lejia* perquè elles ficaven el lleixiu en una caldereta al foc i hi ficaven la roba i en dos o tres remenades es quedava més blanca que el gesmil (Fina Garcia Palop, *de ca Libro*).»

> «La roba es llavava en un gibrell d'obra a l'eixidor de la casa. A la majoria de les cases hi havia dos gibrells perquè per a fer la bugada es feien dos sucs; ficaves el lleixiu, si era a l'hivern es calfava abans, i amb la posteta de fusta i amb una pastilla de sabó que es feia a casa, s'anava fregant i llavant la roba en la primera passada; de seguida canviaves el lleixiu i tornaves a llavar-la una segona volta, després la rentaves a la pica o al mateix gibrell i l'estenies al corral.(...) En Aldaia, d'on sóc jo, també usàvem les mateixes coses que ací per a llavar la roba (Paquita Cànoves Pasqual).»

> «Nosaltres llavàvem una volta a la setmana: els diumenges i prou, i això que en casa n'érem set; dos xiques fadrines, ma mare, tres, ma iaia i jo cinc, i dos homes: mon tio Eliseo i mon tio Micalet. Llavors, les dones anàvem a missa primera i quan veníem, la meua iaia, que ja s'havia alçat, tenia el calderet al foc i l'aigua calenteta en la cuina, però no teníem ni pica ni res i llavàvem al ras, al corral del carrer de la Pau (Consuelo March Bonet, *la Desmaià*).»

Gibrell, posteta de fusta, sedàs i altres utensilis domèstics, han sigut emprats per les mestresses de casa per a pastar la farina o fènyer el pa. (Museu comarcal de Torrent).

«A l'hivern ma mare llavava la roba dins de la porxada de l'eixidor; tenia un cavallet de fusta, i damunt ficava el gibrell quan tenia que fer la bugada (Carmen Martí Tàrrega, *la Xaparra*).»

«Les dones fèiem el sabó en la pròpia casa per estalviar-se alguns diners, i per la nit, quan tots estàvem gitats, llavàvem la roba dels fills i del marit per a què a l'endemà de matí la tingueren a punt, perquè en aquell temps moltes famílies del poble només tenien una mudà per a ficar-se (Maria Barberà Montalt, *la de Morimos*).»

«Les dones que estaven en casa llavaven la roba el dilluns, i les que treballaven fora de casa, la llavaven els dissabtes per a tindre la roba a punt el dilluns (Maria Martí Tàrrega, *la Xaparra*).»

La implicació de les xiquetes a les faenes de la casa o el camp

L'aportació de les xiquetes a les tasques de la casa és una altra de les facetes més destriable de la dona. És el cas de les mestresses que havien de

El domini del brodat a màquina depenia del temps d'assistència de l'alumna perquè les tècniques del brodat a màquina eren infinites. Al retrat la tia Carmen *la Bordaora* ensenyant les tècniques del brodat a Maruja Alonso, una de les seues alumnes.

dedicar part de la jornada, a fer algun tipus de treball fora de casa per raons estrictament econòmiques, ja que amb només els recursos de l'home resultava insuficients per cobrir les necessitats reals de la casa, ací està la importància del treball extradomèstic de la dona que resultava absolutament necessari en molts casos per al benestar de la família: en aquets casos, les mares delegaven en les filles responsabilitats domèstiques; així les germanes majors havien de cuidar dels més menuts de la casa exercint el rol de mares. Igualment de interessant resulta comprovar els treballs de les xiques en les tasques del camp o la casa des de edats ben primerenques, i que sol ser un fenomen que es produeix en moltes famílies de llauradors locals, on la mà femenina s'involucra en les necessitats de la família des dels 8 o 9 anys com reconeixen totes les dones entrevistades.

> «Als 6 anys ja anava a vendre pa i rosquilletes del forn de *ca Pureta* pels carrers. En acabant, treballí a *ca Mompó* i quan acabava la faena havia de

cuidar de ma mare perquè no tenia altra filla (Carmen García Forment, *la Casabana*).»

«A l'escola aní fins els 9 anys, i quan eixia de l'escola mon pare, que era ferrer, m'agarrava per a treballar en la ferreria amb un mall xicotet que m'havia comprat, i quan no, estava pegant mallaes en el banc de la forja, em tocava manxar el manxó de l'aire...A voltes m'enfadava i soltava el manxó i em ficava a plorar (Carmen Martí Tàrrega, *la Xaparra*).»

«A casa tots contribuíem al sosteniment de l'economia familiar per mig del treball de cada una de les germanes (María Martí Tárrega, *la Xaparra*).»

«Ma mare era germana del pare de Maties *el Carboner* i treballà tota la vida com una negra. Als 6 o 7 anys ja hagué d'anar a treballar al camp i sempre ens contava que com era tan xicoteta, no podia alçar els cabassos de cebes de vegades queia ella i el cabàs per terra... I per si no tenia prou quan arribava a casa, encara li tocava cosir calces, perquè les seues germanes feien calces i mitjons a maquineta i quan els mitjons ja estaven fets i planxats, ma mare per la nit s'asseia en una caixa d'aqueixes antigues de guardar la roba i a la llum de un cresolet, ajuntava els mitjons a parelles passant-los per un fil roget que els deixava junts. (...) La faena la portàvem a casa Gil de València a peu; jo també vaig arribar a fer mitjons per a la casa Gil però com tenia poca vista m'ho vaig deixar molt prompte (Fina Garcia Palop de *ca Libro*).»

«Al camp anàvem les més xiquetes de la casa: si hi calia dur el dinar a mon pare, jo li duia el dinar: Que venia la plantà de les cebes, anaves a donar cebollí, que venia la plantà de la dacsa, mon pare solcava i nosaltres tiràvem el gra de dacsa. En acabant quan venia la collita de les creïlles, anàvem a plegar-les, i quan venia el forment jo l'ajudava a batre la palla en una era que hi havia pel molí, davant del motor del Rollet i allí em tenies dalt del trill pegant voltes a l'era tot el dia (Rosa Cosme Boscà, *la Cosma*).»

«A mi m'enganxava nom pare de xiqueta per a donar creïlles, replegar garrofes, o collir cebollí al camp que teníem davant del motor de la Pastora. M'agüelo Micalet, que ja ha faltat, me'n recorde com si fóra ara, que venia amb el seu gaiatet sendeta, sendeta, i s'asseia vora cavalló i ens ajudava a collir cebollí (Amparo Guillem Forment, *la Paternera*).»

«Quan morí mon pare en l'any 36, jo tenia 8 anys, la meua Juanita 6 i la meua Milagros 12 anys, i al faltar el pare, ens ficaren a les tres en la Misericòrdia de València; allí em ficà ma iaia per mediació del rector del centre, que era família de *ca Bolà* d'ací del poble i mentre estiguérem internades en València, ma mare va estar en amo en casa de un germà seu que no tenia fills, i quan llevaren les monges, en acabar-se la guerra, vingué ma mare a per nosaltres per a ficar-nos en amo: a la meua germana Milagritos se l'emportà a València el rector de la Misericòrdia que vivia amb una germana: Jo vaig estar en ca Lopepe molts anys; primer de mainadera i després, quan ja tenia dotze anys, a les faenes de la casa (Fina Garcia Palop *de ca Libro*).»

«Antigament el pa el veníem pels carrers; en casa teníem arreplegada a Pureta, la dona del tio Tomás *el Matarife*, que era la que anava a vendre el pa; la tia Pureta tenia 3 germanes més i un germà i en poc de temps els van faltar els pares; quan passà açò encara no havia nascut el meu germà major (Pura Ros Forriol *de ca Pureta*).»

Els treballs extradomèstics de la dona

El treball de la dona en l'esdevenir diari, no es limitava solament a les faenes pròpies de la casa, sinó que sovint realitzava infinitats de treballs extradomèstics. De vegades fora de l'habitatge, la neteja de cases, brodar, cosir etc., li permetien aportar alguns ingressos a l'economia familiar. L'elaboració artesana de l'embotit al propi llar, ha estat altra faceta de l'activitat extradomèstica que arribaria a constituir una xicoteta xarxa de dones especialitzades en la producció i distribució de botifarres d'algunes dones d'Alaquàs, com Trini *la Sorda*, Teresa *la Perica*, Teresa Garcia Castet *la Sinagua* o Maria Ruiz Parra *la dona de Vicent Martí Milhomes*, entre d'altres.

«A casa treballàvem tots, mon pare era llanterner i quan acabava de treballar, encara tenia temps d'apanyar en casa agulles de màquines de cosir; però com a casa no arribaven prou diners, ma mare havia de fer botifarres per a guanyar-se alguna aileta: La ceba la pelàvem el dilluns encara que hi

A més d'encarregar-se de les tasques de la casa, les dones havien de realitzar treballs fora de la llar a les mateixes fàbriques de perols. Al retrat María Montalt Alfonso i Paquita *la de Paca* (una germana de la tia Pura, la dona de Tomás *el Matarife*).

havia un cebero de Xirivella que ens duia la ceba (el tio Jeroni també repartia la ceba per les cases); el dimarts la bullíem en una caldera gran que teníem i la ficaven en sacs i per la nit, venia el meu cunyat i ficava per damunt unes pedres grosses que teníem per a premsar la ceba i quan acabava de premsar-la, quedava tot fet un desastre(...) El dimecres ma mare agarrava el tramvia de bon matí i se n'anava a comprar la sang i la cansalada en una carnisseria d'embotits molt forta que hi havia en Mislata que es deia *postasgo*. La sang la ficava en un cànter, semblant al de la llet i la cansalada dins d'un poal de cinc. Quan arribava a casa ja teníem la ceba rodà i ma mare tirava la sang, la cansalada, els pinyonets i tota classe d'espècies, i ho remenàvem tot dins del gibrell fins que quedava tot ben adobat; després començàvem a omplir a mà; ficàvem els budells en la boca de l'embut i anàvem apretant l'adob poc a poc, al mateix temps que estiraven i anaven nugant les botifarres, a casa es feien 40 arrobes de ceba a la setmana (...) Les botifarres s'havien de bullir i pesar fresques, i en acabant es tallaven en rastres de a quilo i es deixaven assecar tota la nit penjades a la cuina en uns fils que teníem a posta, i mentre ma mare penjava les botifarres jo tenia que fregar la caldera, la maquineta i tot el desordre que es feia... A l'endemà de matí, ma mare anava amb una cistella a vendre-les per Aldaia a 2 pessetes el quilo, i els diumenges anava jo a cobrar per les cases (Carmen Marti Ruiz *la Mil*).»

Les dones es veien obligades a eixir fora de la seua casa per a buscar un salari a través del seu treball, un recurs per a afrontar la situació familiar, perquè amb el salari dels homes i fins i tot el de la resta de membres, resultaven insuficients per a cobrir les necessitats de la casa. I encara que les experiències que guarden la majoria de dones de vegades resulten diferents, segons la classe social a la qual pertanyen, totes coincideixen en definir els primers cinquanta anys del segle XX, com un període de la nostra història molt dur on la principal dificultat era la secular lluita per la supervivència, on la participació de les dones va ser fonamental en el sosteniment econòmic de la família.

«Ma tia Pepeta la Tomasa, i ma mare anaven a peu al Grau de València a brodar mantons de Manila. Tots els dies s'alçaven a les cinc del matí per a poder arribar al treball (Maria Serrano Palop *la Tomasa*).»

«Abans de guerra, ma mare treballà de tot: a plegar creïlles i moniatos al camp en les temporades d'arrancar la collita, a empaperar taronges al magatzem *dels Burros* i encaixava cebes per al tio Jeroni per les andanes

o ceberes del poble: també anava a fer faenes per les cases, i li pagaven amb un grapat de creïlles o tomates en confitura, però diners ni un (Fina Garcia Palop *de Libro*).»

«Ma mare va treballar en forns i carnisseries i en la conserva: Estant treballant en la conserva, entrà un carro i l'espentà contra la taula on estava treballant i com ma mare estava embarassà de set mesos, a conseqüència d'allò, va perdre la criatura (Carmen Garcia Forment *la Casabana*).»

«Ma mare no ha anat mai a treballar a la peroleria, perquè anava a vendre els perols en una parada que teníem a la porta de Santa Catalina, però moltes dones majors si que anaven a treballar a la peroleria el dia que havien de desenfornar els perols i cassoles. En eixe temps, cada una vivia com podia(...) La tia Maria i la tia Rosario, que eren dos germanes viudes, venien en sa casa perols i cassoles de la fàbrica del tio Eusebio, que era cunyat d'elles. Estes dones eren filles del tio Cacao i vivien davant de la tia Teresa *la Desmaia*, ací al carrer de les Eres (Maria Barberà Montalt *la de Morimos*).»

Les faenes del camp

La temàtica de la dona a la llar, el taller o al camp, és un dels aspectes de la dona que defineixen el seu espai en la societat, amb tota la càrrega simbòlica d'amor, solidaritat i afecte, conjugant allò quotidià, a pesar dels distints nivells formatius que poden resultar un interessant retrat de la societat de la primera meitat de segle XX, i en la pròpia actitud esclavitzada de la dona. De vegades resultava difícil fer compatibles les funcions de treball de la casa amb el camp, però quan el cas ho requeria, bé perquè a la casa del llaurador no hi havia homes o perquè l'economia domèstica no s'ho permetia, les filles i la pròpia muller s'integraven en les diferents tasques agrícoles: recol·lecció del cotó en pèl, garrofes, olives, sembrar, veremar, desfullar, trillar, etc. depenent de la temporada o estació de l'any.

«Com en ma casa no hi havien xics, quan feia falta anàvem a treballar al camp quan havíem de plegar les olives i garrofes; al camp anàvem a desfullar el tabac i a collir cotó. A la verema no arribí anar perquè la vinya que tenia mon pare en el Bovalar ja l'havia arrancada (Paquita García Estreder *la Macaria*).»

«Al camp... mare meua, si hem anat! Amb el meu iaio Quiquet anàrem al raïm, a les ametlles, a les garrofes allà la caseta d'Anguila que diem. A tot anàvem (Rosa Palop Bessó *la Toia*).»

«Durant el dia plegàvem garrofes i a poqueta nit me n'anava un poquet abans d'acabar i damunt de tres pedres feia en un momentet l'arròs amb abadejo per a sopar tots (Elvira Palop Bessó *la Toia*).»

«Abans teníem un garroferar en la serra de Santo Domingo jo anava a replegar les garrofes. També anava a les faenes del camp quan s'havia de sembrar, carregar el forment i totes eixes coses. Jo li donava les garbes al meu nebot i quan la càrrega estava ja molt alta, arrimava les garbes al carro amb una forca de fusta (Pilar Moreno Ferrandiz *la Pallera*).»

A les cases de llauradors on no hi havia homes, les dones havien d'ajudar a l'home, pare o germà, en les diferents faenes del camp. Al retrat Jesús Medina, Rosario Medina, Sunsi de *ca l'Estanqueret,* Paquita i Teresa *les Macaries* i Consuelo de *cal Bollo*, collint cotó en pèl.

«Jo, de fadrina, he anat a plegar olives i garrofes als camps que tenia ma mare allà prop del camp d'aviació, en companyia de mon tio Paulino i una tia monja que en guerra estigué ací. Nosaltres teníem la terra en el terme de Manises perquè la terra que gastàvem per a fer els perols era d'ahí. Ací, vora la fillola, si plantàvem dacsa, també anava ajudar-los a sembrar-la, després collíem les panolles i les pelàvem en casa; alguna vegada, quan hi havia moltes, en portàvem a la portalada del convent de les Oblates i les descarregàvem perquè les pelaren les monges; després se les passàvem a casa i mon tio les feia a pomells i les penjava de les bigues (Maria Barberà Montalt *la de Morimos*).»

«Al secà anàvem les dones a sembrar els cigrons; en aquell temps els cigrons es plantaven dins dels garrofers i a les vores solien sembrar dos o tres solcs de pèsols rodant el camp per tal que el ramat no entrara a pasturar (Paquita García Estreder *la Macaria*).»

«Abans de què s'estilara la trilladora, jo anava a ajudar el meu germà José a fer l'era en el mateix camp: Jo m'encarregava de ruixar la pols mentre l'animal pegava voltes xafant la terra pa que es fera més dur el pis de l'era. Després es carregava el forment i una vegada en l'era, es tallava la garba per la part de les espigues amb la corbella esparvera, que era una corbella gran, molt pareguda a la de desbarbar l'arròs, i ja estava a punt per començar a trillar el forment amb l'animal (Elvira Palop Bessó *la Toia*).»

«A girar l'herba anàvem les dos; l'herba tenia que estar estesa prenent el sol de cinc a sis dies i es girava en una canya al tercer dia d'haver-se segat: Llavors agafàvem cada una un renc[2] i anàvem girant l'herba perquè anara assecant-se la cara de baix (Rosa Palop Bessó *la Toia*).»

III. L'ÀMBIT SOCIAL I ASSISTENCIAL

El model educatiu

En el marc educatiu, l'assistència a l'escola era un poderós entrebanc en la formació bàsica de la dona, degut sobretot a les múltiples dificultats que pre-

[2]El renc era la porció de terreny segat horitzontalment, d'un costat a l'altre del segador, sobre el que quedava estesa l'herba i que anava d'un cap a l'altre del camp.

sentava l'accés als estudis de l'època, per la ràpida incorporació de les xiquetes al mercat laboral en edats primerenques, o per haver d' integrar-se a les faenes de la casa per ajudar a la mare, o bé tindre cura dels germans menuts, cosa que li servia per a formar-se com a futura mare i mestressa, model tan apreciat per la societat d'aleshores.

> «Les que anàrem a l'escola, anàrem quatre dies i no aprenguérem quasi res; Això d'estudiar el batxillerat només el podien fer els rics, però jo no he conegut a cap dona de la meu època que estudiara això(...) En eixe temps els matrimonis solien tindre molts fills i la mare no tenia mans per a atendre a tots, llavors passava que els fills majors eren els que s'encarregaven de cuidar als germans més xicotets, i aixina anaven apanyant-se (Carmen García Forment *la Casabana*).»

> «En casa jo cosia i brodava i tot això perquè als 9 anys ja vaig anar a aprendre a brodar a ca la tía Carmen *la Bordadora* que vivia al carrer dels Benlliure. La tia Carmen era fadrina i ensenyava a brodar a les xiques en l'andana de sa casa (Paquita García Estreder *la Macaria*).»

> «Llavors els pares no valoraven l'escola i anaves quan anaves i aprenies allò justet: llegir, ficar el teu nom i poques coses més (Rosa Cosme Boscà *la Cosma*).»

> «En la casa que hi havia homes, havies d'aprendre a cosir a la força. Jo sabia brodar perquè vaig aprendre en casa de la tia Carmen, que era cosina de ma mare. A cosir vaig apendre a casa de la tia María la Ribarrojera: la tia María ens ensenyava a tallar i a cosir pantalons i camises o a ficar les butxaques(...) Les dones que no sabien cosir ni res, anaven a la Bosseria, que era una tenda que havia en València, que venien ja la roba cosida: però clar, igual et venia gran com xicoteta, per això quan portaves un vestit que no et parava bé deien " Xica, si pareix que te l'has comprat en la Bosseria (María Barberà Montalt *la de Morimos*).»

Les que aconseguien assistir a l'escola ho feien de forma interminent pel que la seua formació solia ser d'un nivell exigu tot i que van saber obrir camins inesperats en les fonts de l'economia familiar. Com a resultat de la planificació familiar de la primera meitat de segle XX, serà l'alt índex d'analfabetisme que es registrarà en la societat rural.

L'assistència de les xiques a l'escola es feia de forma intermitent degut sobretot a la ràpida incorporació al mercat laboral en edats primerenques, o bé perquè havien de tindre cura dels germans més menuts. Al retrat, alumnes del col·legi del carrer de Canalejas l'any 1932. Lola *la del Pa*, Matilde *la de Màxim*, Consuelito *la Xata*, Consuelo *la de Màxim*, Trini Martí, Purín Mompó, Amparito *la Guerra*, Anita Campos, donya Nieves la mestra, Nieves *la Borda*, Marujín Mompó, Concheta *la Rosa*, Paquita *la Coloma*, Carmen *la Mil*, Fina Martí, Doloretes *la Tana*, María *la Quatra*, María *la Guerra*, Pilar *la Factora*, Concheta *la Pataca*, Elvireta *la Xivata* i Amparín Baixauli *de la Funerària*.

A diferència de hui en dia, on és relativament fàcil per a qualsevol jove estudiar una carrera que facilita, no només la incorporació de la dona al mercat de treball sinó en les activitats públiques o lúdiques, polítiques impensables en aquella època on, com esmentàvem abans, el màxim que es podia aspirar era a ser mestres o comares i aquest privilegi sols estava a l'abast de les joves que naixien en famílies acomodades i que tenien possibilitats d'estudiar fins els 17 o 18 anys, principalment en col·legis de monges o acadèmies privades.

«*En casa, mis hermanos estudiaron en la Academia Martí porque había mucha amistad... Mi hermano Luís, de pequeño, fue alumno del Instituto Libre de Enseñanza; donde estaba mi madre de profesora, y que era un colegio fundado por Giner de los Ríos, el cuñado del poeta Federico García Lorca. Las chicas fuimos al colegio Domus, que en latín significa casa;*

este era un colegio religioso sólo para chicas (en ese tiempo no habían colegios mixtos) fundado por María Aparicio y María Vicente (Maria Lourdes Sabater *Diana*).»

«Jo aní a l'escola nacional de les xiques que estava en el carrer de Canalejas i després vaig continuar estudiant a les monges catequistes (...) A última hora vaig passar a donya Teresa, que era la dona de don Juan Alabau, i a donya Isabelita, que feia escola dalt de cal *tio Guerra*, em prepararen per als tres anys de batxiller que vaig fer (Concha Correcher Carpio).»

Però per aquelles xiquetes de famílies amb economia més precàries havien d'abandonar l'escola abans dels 9 anys per a treballar dins o fora de casa.

«Les xiques als huit anys ja anaven a aprendre a cosir a ca la tia Adela que era una dona que vivia dalt de casa Patilla, al carrer de les Eres. Aquesta dona cosia en casa i ensenyava a les xiques el més necessari de la casa com ara tallar i cosir alguna peça de roba, ficar culeres i genolleres als pantalons, cosir camises, repuntar calces...Les que volien aprendre alguna cosa més anaven a València a l'Acadèmia de Corte i Confecció (Carmen Martí Ruiz *la Mil*).»

«Sent encara una xiqueta, recorde que venia per la farga un cabrer d'Aldaia amb una cabra perquè li tallaren les banyes i mon pare li les tallava amb una espècie de corbella dentada que calfava al roig viu, i encara que li nugaven les potes, mentre mon pare li serrava les banyes, jo tenia que sostindre l'animalet i aguantar l'olor de la banya cremada en la mala pudor que feia (Carmen Marti Tàrrega *la Xaparra*).»

«Llavors hi havia una mestra molt bona que li deien donya Purificació que era molt recta i totes estàvem molt contentes amb ella. A la Rioja, tenien una germana del home que era mestra i estava ací; ma mare parlà en ella i vaig anar algunes vesprades i em donava lliçó, em ficava comptes i eixes coses més precises que havia de saber la dona. Quan acabà la guerra encara vaig anar a les monges de Torrent; me n'anava de matí i venia de nit; em quedava a dinar i tot allí (Maria Barberà Montalt *la de Morimos*).»

El paper de la dona ha estat reduït a les tasques domèstiques de la casa i tan sols algunes dones podien aspirar a ser mestres (Al retrat María Lourdes Diana, la dona de don Luís Sabater amb les seues filles, Lourdes i Marisa)

Dalt: El centres d'ensenyança religiosa per a les xiquetes ha estat per excel·lència el Convent de les Monges Oblates i el Convent de les Operàries Doctrineres. Al retrat, les monges doctrineres de davant del castell acompanyades per alguns dels seus familiars.
Baix: A la postguerra, la Secció Femenina va tenir un gran protagonisme en l'àmbit polític i religiós de la dona. Al retrat processó de xiquetes al seu pas pel castell. Cal observar la disposició del mur exterior que encara es conservava als anys seixanta.

«En la meua època no hi havien tantes instal·lacions de gimnàs a l'escola, ni professors com ara, però s'apanyàvem jugant al sambori o a la corda mentre ens menjàvem un entrepà en el pati (Carmen Garcia Forment *la Casabana*).»

A pesar de tots els condicionants de l'escola pública, també existia el model de l'educació informal, que va ser un fenomen social emprat per la societat d'aleshores com a factor educatiu complementari de l'educació formalitzada, que havia sigut tradicionalment transmesa de pares a fills al llarg de generacions, la qual cosa ens revela un important grau d'assimilació dins del nucli familiar, tot i que per a moltes dones alaquaseres l'educació informal seria l'única alternativa que van rebre.

«El primer que t'ensenyaven en casa era a respectar als majors i a treballar de ben menuda, perquè com a l'escola anaves tan poc de temps, a penes podies aprendre res (Josefina Serrano Palop *la Tomasa*).»

«En aquell temps el millor model per a un crio era el comportament, dels pares en la pròpia casa: recorde que mon pare quan donava una paraula, allò era més sagrat que una escriptura (Paquita Serrano Palop *la Tomasa*).»

«En eixa època no estudiava quasi ningú: Si el meu germà arribà a aprendre molt fou perquè era molt llest i llegia molt . I és que li agradava estudiar moltíssim; quan tenia un moment passava el temps llegint baix de una perera que tenia una tia meua en el camp (Carmen Martí Ruiz *la Mil*).»

Els càstics físics també formaven part del model educatiu a nivell social, tant dins del marc escolar com en l'àmbit familiar. A través del testimoni oral de les dones entrevistades, sabem que les mestres a l'escola nacionals eren mestres molt estrictes en l'educació i sovint es veien abocades a aplicar diferents càstics a les seues alumnes, quan la seua capacitat d'aguant es desbordava, cosa lògica, si tenim en compte que la classe es nodria amb vora seixanta alumnes: els castics més freqüents que recorden són el típic carxot, la galtada, el colp de paleta a les mans per allò del dit castellà *la letra con sangre entra*, o frases vexatòries com *burras* o *cabeza de boñigo*.

L'escenificació de la lluita constant per la vida, especialment durant el llarg període de la postguerra, manlleven la veu i el protagonisme d'uns xiquets i xiquetes que, tot just despertar a l'adolescència enmig de l'esforç, l'amor i

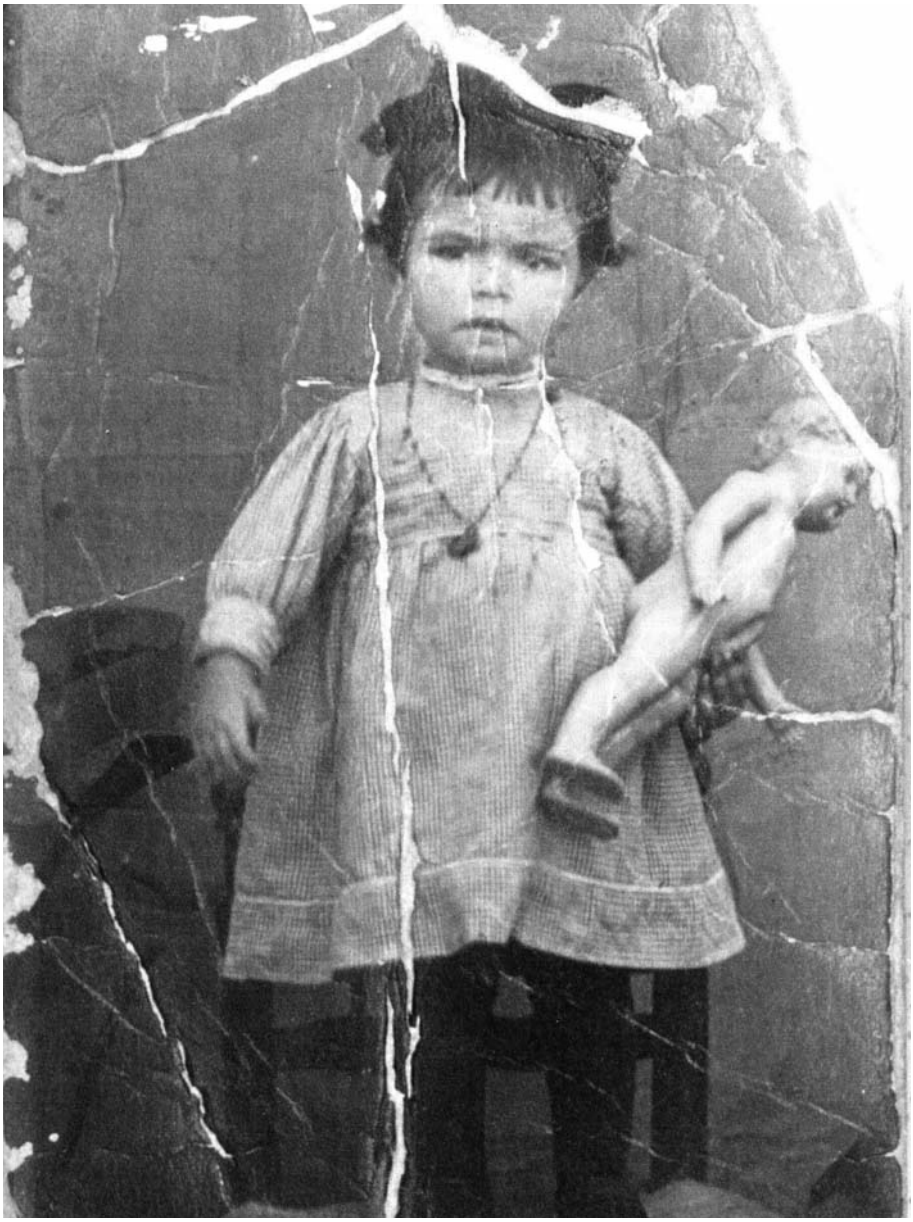

La postguerra manlleva a molts xiquets i xiquetes el protagonisme de la seua infància.

l'amistat. Són infants que han crescut enmig de l'amarga revolada de postguerra que els envolta i els implica des de la reraguarda, amb la maduresa que la ingenuïtat els atorga. Dins del context familiar, l'actitud de les mares en la formació dels seus fills no es diferenciava molt de l'educació oficial, i adoptaven una rectitud molt semblant a la dels mestres en aquelles situacions de comportaments incorrectes o repetitives, desobediències a les regles disciplinàries que els pares imposaven dins del nucli familiar. Aquests solien també utilitzar determinats mètodes de càstig, a l'hora de corregir els defectes o possibles maleses.

> «A mi, una vegada en nugaren a una escala de fusta que hi havia a l'estable com a càstic per haver trencat una cassola de pastissets. Teníem una visita i mon tio me va dir "trau la cassola dels dolços i els invitarem"; jo era molt xicoteta i vaig traure la cassola plena de dolços en tan mala pata que se'm caigué a terra i es trenca la cassola (Maria Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «En casa era ma iaia qui estava més entre nosaltres i qui ens criava, perquè ma mare sempre estava ocupà en les carnisseries i ma mare sempre deia "jo no puc fer res més pels meus fills", i quan ma mare ens renyia ma iaia sempre ens defenia. A mi, ma mare no em castigà mai, però al meu germà major sí; una vegada que el meu germà Francisco agafà una garba de cebollí de un carro que hi havia a la porta de casa, ma mare li digué "vés i torna l" i llavors el meu germà li'l tornà, i l'home encara li va pegar. Veges tu què bèstia (Pura Ros Forriol de *ca Pureta*).»

> «Llavors les mares eren qui pegaven més als fills però, també eren més consentidores: En canvi els homes que no solien pegar mai als fills, eren més respectats que les mares. A mi, mon pare no me pegà mai, però en una mirada que et pegava ja tenies prou (María Esteve Llácer).»

Però amb la substitució del règim republicà, pel nou estat dominant, la política cultural del nou govern va estar concebuda com a instrument polític de legitimació al seu caràcter religiós i patriòtic, en aquest sentit tindran una tasca fonamental, les congregacions marianes com *Hijas de Maria*, *Acción Católica*[3] i, sobretot, la *Sección Femenina de la Falange Española* creada en 1934, sobre la que recaurà la principal tasca de política educativa i cultural,

[3]Fou instituïda pel papa Pius XI arran els aires de renovació que arribaren a València enllà pels anys 1927.

conceptes com "*Para la mujer, la tierra es la familia*", anaven dirigits a exaltar el paper de la dona en l'àmbit familiar. Així doncs, a partir dels anys quaranta l'educació fou utilitzada com instrument per a configurar el nou model de societat i família, postulat pel règim franquista: podíem dir que el pla d'estudi de les dones, se centrava principalment en l'assignatura obligatòria de l'ensenyament domèstic on s'aprenia a brodar, fer punt de creu, boixets, calat, etc. d'on vingué l'expressió popular d'anar a costura. Tot i això, la saviesa de les dones per a transmetre els valors bàsics universals, en la formació de les xiques i xiquets també han complit un paper fonamental dins de la casa. Tot un ardu treball de disciplina que es feia per amor a la família, a pesar que en molts casos la rigidesa social i religiosa d'aleshores arribava acotar les parcel·les de llibertat més intimes de la dona.

Les postures masclistes que de manera inconscient toleraven, disculpaven i fins i tot potenciaven amb les actituds socials i culturals de les mares, envers la distinta formació dels seus fills en relació del sexe.

> «En aquell temps tot era pecat; els homes podien fer el que volgueren perquè tot els parava bé però a les dones hi havien determinades coses que no podíem fer perquè estaven mal vistes: Si ta mare et deia "a les 9 et vull vore en casa" doncs a les nou entraves en casa perquè això era sagrat...(Fina Garcia Palop de *ca Libro*).»

> «Els diumenges eixíem un moment i abans que es fera de nit, ja estàvem en casa (Concha Correcher Carpio).»

> «Nosaltres vivíem en l'horta i quan baixàvem els diumenges al poble ho fèiem tots junts: Maruja, la meua amiga del polvorí, i Consuelo, la filla del tio Justo *el Forestal*, i abans de les huit i mitja ja s'esperàvem uns als altres a la porta de *ca Rioja* per tornar tots junts, perquè aixina m'acompanyaven fins la porta de casa. Un dia que arribarem un poquet més tard de les 9 de la nit, mon pare em va arrear una galtada davant de tots, que quasi em partix la cara (Carmen Tatay Pla).»

El subsidi familiar

Durant els respectius períodes monàrquic i republicà al llarg del primer terç de segle XX, la situació del sistema dels subsidis familiars, serà una situació

que per a les nostres iaies o mares, no tenia res a veure amb l'actual Estat del Benestar que gaudim. Per damunt de doctrines, tendències o lluites polítiques, hi ha un fet innegable: l'evolució i avanç de les idees socials a partir del naixement de la massa obrera amb escàs poder econòmic, que treballa a canvi d'un salari exigu amb el qual ha de fer front a una vida cada volta més exigent, i en el que el treballador i treballadora es convertirà en un simple número de l'anomenat "exèrcit industrial". Així doncs, el subsidi familiar va constituir un dels majors avanços socials a més de tota una novetat en la legislació laboral, ja que suposava un auxili econòmic en relació del nombre de fills que hi havia al mateix llar, mitjançant el repartiment equitatiu d'aquestes carregues familiars entre tots els que havien de contribuir a sostindre-les.

El règim de protecció a les famílies nombroses s'inicia molt modestament en Espanya l'any 1926, i considerava com família nombrosa la que tenia un mínim de huit fills. Llurs beneficis es redueixen a matrícula escolar gratuïta, rebaixa en la tarifa de les cèdules personals, a més d'un xicotet auxili econòmic anual. En 1932 un Decret de la República, sembla ser que deixa en suspens l'incipient règim per estimar considerar-hi innecessari la protecció a la família nombrosa, tot i que en 1941 serà restablert pel règim franquista reduint el número de fills a cinc. Posteriorment, aquesta xifra, queda modificada per la Llei del 13 de desembre de 1943 que rebaixa a quatre el nombre de fills.

> «En casa n'érem quatre germans: dos xiques i dos xics. Recorde que anàrem tots en mos pares a retratar-nos a Torrent a casa Vogue per a podernos fer el llibre de família nombrosa que llavors era obligat tindre'l per accedir a les ajudes que donava l'Estat (Maruja Tarín López).»

Dins del subsidi familiar eren règims complementaris per a la dona treballadora els Préstecs a la Natalitat, Préstecs de Maternitat i els Préstecs a la Nupcialitat, essent institucions anàlogues per naturalesa. Podien sol·licitar-ho els treballadors fadrins assegurats en el Règim de Subsidis, amb ingressos de 10.000 pessetes anuals, sempre que no ultrapassaren els vint-i-cinc i trenta anys, respectivament, femelles i barons. Cal observar com una vegada més la llei exclou i margina econòmicament a la dona mestressa de casa pel fet de dedicar-se exclusivament a les faenes de la llar.

> «Les dones que treballaven fora de casa quan es casaven cobraven tres mil pessetes i els homes cinc mil; les meues germanes cobraren totes

perquè treballaven en tallerets peró com jo he treballat sempre en casa i no em vaig casar doncs no vaig cobrar mai res (Pilar Moreno Ferrandiz *la Pallera*).»

El sistema sanitari

Examinat l'estat de la previsió social que hi havia a Espanya fins l'any 1936, observem que aqueix període existeixen tres institucions: *El Retiro Obrero Obligatorio*, instaurat el 1919; pel qual es disposa que el treballador per compte aliè cobrarà 1 pesseta diària a partir dels seixanta-cinc anys; el *Seguro de Accidentes*, promulgat el 1900. Així doncs, el *Seguro de Enfermedad* no serà per tant un descobriment del regim franquista; ja en 1910 s'encarregà a l'Institut Nacional de Previsió l'avantprojecte d'una Caixa de Jubilats per atendre les malalties de l'obrer. En 1919 es pública un Pla de Assegurances Socials i entre elles està compresa la de malaltia.

En 1925, la VII Conferència Internacional de Treball, celebrada en Ginebra aborda de nou aquesta qüestió, però serà en 1931 quan s'estableix el *Seguro de Enfermedad* amb caràcter obligatori. Sense dubte, de totes aquestes lleis, és el sistema sanitari el més imprescindible per a la salut de les famílies de la nostra població perquè a pesar dels escassos mitjans disponibles del sistema sanitari públic d'aleshores (òbviament encara no hi havia ambulatoris) totes les dones consultades solen coincidir de forma absoluta en una cosa a l'hora d'afirmar que dins de la seua precarietat, la medicina d'aquest temps estava molt més humanitzada per una raó fonamental: el tracte afectiu i directe en la relació metge-pacient, que convertia la figura del metge rural de tota la vida, quasi en un membre més de la família ja que l'atenció sanitària es produïa fonamentalment al propi llar i dins de l'entorn familiar.

«Don Luis anava a peu per tot el poble i si estaves molt malalta i no podies alçar-te venia dos voltes al dia a veure't, una pel matí i altra per la vesprada. Quan venia a casa, sempre teníem un lavabo amb la palangana de l'aigua i dos tovalloles netes a punt per a què poguera llavar-se les mans. En eixe temps a les cases no hi havia habitació amb bany ni res i sols teníem un lavabo amb un espill, la safa, i la tovalla, i baix hi havia un poal per si volies canviar l'aigua, i un pitxer llarg que servia per omplir la safa. Açò només es gastava quan venia el metge (Maria Barberà Montalt *la de Morimos*).»

Esquerra: Lavabo característic de finals de segle XIX.
Dreta: Detall d'espill del lavabo que solia estar col·locat sobre el pilar del corredor central de la casa, molt pròxim al menjador. Habitualment solia tindre un pitxer de ceràmica col·locat sobre el baix repeu del moble junt al poal que es feia servir per omplir la safa.

«*La mayoría de las familias de Alaquàs estaban inscritas en la Iguala que era una especie de seguro privado por el que la familia pagaba una cuota mensual al médico del pueblo. Mi padre tenía a una persona que se encargaba de ir a cobrar al domicilio de la persona abonada. Con esta Iguala todos los miembros de la familia tenían derecho a la visita domiciliaria (...) Cuando el estado del enfermo era extremadamente grave o complicado mi padre llamaba a los especialistas de su confianza y entonces visitaban al enfermo siempre en compañía de mi padre, (el especialista nunca venía por su cuenta), y preguntaba al enfermo qué medicamento tomaba y todas esas cosas, y de cuerdo con lo que pronosticaban, se les recetaba los medicamentos apropiados(...) En casos de accidentes, si era de poca monta se le curaba en casa; mi padre tenía una clínica para hacer las pri-*

meras curas: A veces venía uno que a lo mejor se había cortado y a lo mejor le cosía la herida él: pero si era grave lo mandaba al hospital (Maria Lourdes Sabater Diana).»

«Nosaltres teníem la Iguala amb don Federico de *ca Bocaos*, de vora sèquia, allà davant del castell (Maria Martí Tàrrega *la Xaparra*).»

A nivell popular sempre han existit els remeis casolans, tan poc convencionals en el camp de la medicina però que han tingut una forta acceptació entre la saviesa popular que ha sabut compaginar amb la tradicional medicina de botica: l'oli ricino, l'oli d'oliva, micapans o cataplasmes, eren els principals ingredients que s'acostumava a utilitzar per a combatre tant els dolors com el típic empatx.

«Quan hi havia algun malalt a la casa, anàvem a la farmàcia i compràvem farina de Llinós i amb això fèiem una cataplasma i la ficàvem on fóra. Ma tia Salvaoreta, la de l'alqueria d'Alós, una volta que caigué malalta i no tenia gana de menjar, ma mare li ficà una cataplasma en la boca de l'estómac i a l'endemà s'alça bona (María Barberà Moltalt *la de Morimos*).»

«L'oli també era molt apreciat per fer refregues en el cos quan una persona patia un estrany unflament, llavors s'untaven els dits d'oli i es refregava per tot el cos (Fina García Palop de *ca Libro*).»

«*A finales de los años cuarenta, recuerdo que uno de los remedios caseros se hizo muy popular; el remedio consistía en poner un hongo en una cazuela de agua durante unas horas y después se bebían y decían que era un agua milagrosa. Mi padre decía que aquel hongo maravilloso era una tontería que no valía para nada* (Lourdes Sabater Diana).»

Les comares

Les comares eren una part fonamental del servei sanitari públic per a la vida de tota la població, sobretot per a la salut de les dones en els moments de donar a llum als seus fills, ja que, encara que normalment acudia a casa de la partera acompanyant al metge de capçalera, de vegades, quan un familiar sol·licitava la seua presència, era ella qui s'encarregava d'assistir el part en tot

el seu procés. Fins la dècada dels anys setanta, era el costum de tindre els fills en casa, amb tots els riscos que açò implicava per a la salut i la mateixa vida de la dona, encara que la confiança amb la figura del metge era total i absoluta; aleshores el marit solia presentar-se en casa de la comare i exposar l'esdeveniment i tornava a sa casa acompanyat per la comare, la qual atenia al part sempre que no hi hagueren complicacions en el mateix i per tant no fora necessària la intervenció del metge.

«En aquell temps estava de comare Maria Aguilar, la dona del tio Màxim, que era germana de ma iaia. La tia Maria ho feia tot; igual et feia un micapà per a curar el dolor de ventre que anava a les cases per assistir als parts i quan una dona es posava de part, anava a ajudar-la a donar a llum; Si li donaven alguna cosa bé i si no també. Abans es vivia aixina (Pura Ros Forriol de *ca Pureta*).»

«Quan jo vaig nàixer assistí a ma mare don Luís Sabater, però al poble hi havia algunes dones que no eren comares ni res però que tenien una gràcia especial per a atendre el part i tallar el melic del xiquet nascut i totes eixes coses. La tia Salvaoreta, la dona del tio Xiquitín i la tia Maria, la dona del tio Màxim, foren dos d'eixes dones que assistien els parts; de vegades venia després don Luís i feia la revisió. En casa teníem vaques i la tia Salvaoreta era la que s'apanyava en els parts (Maria Barberà Montalt *la de Morimos*).»

«*En esa época todos los partos se producían en las propias casas y siempre llamaban a mi padre. Cuando era pequeña y acompañaba a mi padre, creo recordar que había una comadrona que vivía en la calle de la Virgen del Olivar, donde estaba el famoso horno de Mona* (Lourdes Sabater Diana).»

«Després de la guerra va estar molts anys de comare en Alaquàs donya Pilar, que era del Villar de l'Arquebisbe i que estigué assistint a les dones fins fa quatre dies[4] (Paquita Garcia *la Macaria*).»

[4]La comare Donya Pilar del Toro López (1910-1994), natural del Villar de l'Arquebisbe, va obtindre la plaça de Comare titular d'Alaquàs entre els anys 1936 i 1937, ja que segons assenyalen alguns testimonis, el primer sou que va guanyar només arribar al poble li'l va enviar al seu marit Isidro Andreu, que es trobava en el front de Terol. Al llarg dels vora quaranta anys que va estar exercint la seua professió, va assistir al part de moltes dones alaquaseres ajudant a donar llum a molts dels actuals veïns, de vegades de forma arriscada i personal i d'altres en companyia don Luís Sabater.

Imatge de Santa Catalina d'Alexandria donada per la comare donya Catalina que va ser beneïda el dia 19 de febrer de 1994 a la parròquia de la Mare de Déu de l'Assumpció.

IV. LA RELIGIOSITAT I ELS COMPORTAMENTS SOCIALS

La religiositat popular

Fins mitjans de segle XX la implantació de la vida religiosa en la mentalitat popular ha estat un fet innegable dins del sistema de creences o fervors religiosos. La veneració pels Sants es traslladava fins les mateixes fornícules de taulellets que acollien al patró del carrer, el qual han rebut el culte de les nostres àvies vestides de negre i amb mantellina al cap que solien parar-se davant del sant per a persignar-se. Es evident que la celebració de les festes de carrer pertany al món cultural, social i religiós alaquaser. Aquesta tradició de celebrar la festa de carrer per l'advocació al seu respectiu sant, era compartit pels diferents veïns: és el cas del carrer de Sant Jeroni, de la Mare de Déu de l'Olivar, de San Miquel, de Sant Hipòlit, plaça del Santíssim o plaça de Sant Roc (encara es conserva el dit de "El ball de Sant Roc" perquè es cele-

bra el ball el vespre de la festa del Santet), on les dones tenien una participació determinant. Antigament les festes de carrer es celebraven durant la festivitat del sant, o al final de l'estiu després de que els llauradors hagueren acabat de recollir els productes del camp. Els rituals era similars en tots els casos, amb més o menys actes segons el nombre de veïnat i la quantitat de recursos econòmics recaptats.

> «El veïnat del carrer elegíem una espècie de junta de clavaris que solien ser les persones encarregades d'organitzar les diferents activitats de la festa: varietats, teatre, processó, loteries, etc. perquè els veïns del carrer col·laboràvem amb una quota setmanal en benefici de la festa. La vespra de la festa, les veïnes del carrer de Sant Jeroni netejàvem el carrer i després es feia un sopar amb el corresponent espectacle artístic. A l'endemà es feien totes les activitats previstes, on solien participar tots els veïns del carrer. També era freqüent que la gent es disfressara imitant les modes de cada any: els homes es vestien amb la roba de les dones i les dones es disfressaven d'àrbitres, ninetes o de Guàrdia Civil. El dia de la festa, les dones, acompanyades per la banda de la música, recorríem les cases del veïnat amb un carret, per a regalar als nanos bescuits: després, a migdia, es feien paelles col·lectives i finalment es celebrava la processó que solia fer el corresponent itinerari i que consistia en donar la volta per un carrer o dos del barri, fins arribar al lloc on estava el quadret del sant, i allí, davant d'ell, s'oficiava una missa de campanya (Paquita Cànoves Pasqual).»

En la postguerra, la celebració de Sant Roc, l'organitzaven quasi sempre els homes, encara que la fornícula de taulellets que acollien al seu patró Sant Roc, eren les dones qui seguien adornant la capelleta amb la típica roba de florera. La processó en honor del Sant eixia de l'església de l'Assumpció pel carrer Major i girava pel carrer Nou cap al carrer Fondo fins arribar a la mateixa plaça on es disparava una xicoteta traca. Igualment la festa de Sant Miquel també estigué a càrrec dels pares, fills o nets de la família dels *Garrofins* (en acabar-se la guerra l'avi Micalet va prometre fer la festa tots els anys). Abans de la festa de Sant Miquel, es porta la imatge del sant a casa del clavari major, la vespra es fa la pujà de Sant Miquel, que consisteix en acompanyar amb música i coets l'anda de Sant Miquel (avall i amunt) pel carrer dels Benlliure i carrer Major. El dia de la festa es celebrava la missa al convent de l'Olivar i després es feia la processó que recorria el mateix itinerari del dia anterior, és a dir, carrer dels Benlliure i carrer Major, fent una paradeta davant del carreró

Dalt: Les dones, amb el seu esforç i dedicació, solien ser els protagonistes en les celebracions de les principals festes religioses. Al retrat les clavariesses de la Mare de Déu dels Dolors, Mercedes *la Gorrera*, María *la Pastora*, Carmen *la Casabana*, Rosario *la Cacaua*, Anita *la Rosica* i Rosario *la Nena*.
Baix: Clavariesses de la Mare de Déu dels Dolors de 1953. Al retrat Teresín *la Picona*, Pura Santaperpètua, Paquita *la Moixa*, Elvira Palop *la Toia* i Pilarín *la Figuera*.

de Sant Miquel on es disparava una xicoteta traca. La processó finalitzava al Convent de l'Olivar.

Tot i que l'aspecte religiós i lúdic d'estes festes de carrer, dedicades als seus respectius patrons aniria decaient posteriorment, excepte les del carrer de Sant Jeroni i Sant Miquel, que encara segueixen celebrant-se, dins de l'expressió popular encara es segueix recordant amb enyorança la importància d'aquells actes religiosos.

> «A la plaça del Santíssim quan celebraven la Vuitena del Corpus, fèiem una miqueta de festa (Maria Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «Quan passava el sant es paraven un moment a fer la Reserva i es resava un poquet (Paquita Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «Quan les dones passàvem per algun santet del carrer, ens paràvem un poquet per a persignar-nos i au... (Maria Martí Tàrrega *la Xaparra*).»

Les dones i homes, amb el seu esforç i dedicació, solien ser els protagonistes en les celebracions de les principals festes religioses del poble i gràcies a la participació dels clavaris i clavariesses de les diferents clavaries d'Alaquàs, cada any es feia possible la celebració de les populars festes dedicades a les seues patrones i patrons més representatius: La Mare de Deú de l'Olivar, Mare de Déu d'Agost, la Mare de Deú dels Dolors i el Crist de la Bona Mort.

> «La tradició era que els fadrins feren la festa del Crist de la Bona Mort, els casats la de la Mare de Déu de l'Olivar: Les dones casades feien la festa de la Mare de Déu d'Agost i les Fadrines la dels Dolors (Paquita Serrano Palop *la Tomasa*).»

Només finalitzar la Guerra Civil, sorgirà la Secció Femenina impulsada per la *Falange* que tindrà com a principal missió, l'adoctrinament del nou règim entre dones i xiquetes, tot i que cal recordar com a partir del segle XIX, en Alaquàs ja s'havien intensificat els papers evangelitzadors i la labor missionera dels laics per mitjà d'associacions seglars com *Acción Católica* o la Congregació de les Filles de Maria, que seria una congregació mariana dirigida a fomentar la fe entre la joventut femenina que al mateix temps se distribuïen les labors de manteniment i neteja de l'església.

Dalt: Les clavariesses de la Mare de Déu dels Dolors romanen agenollades mentre s'alça a Déu.
Baix: La comunió era un dels actes socials més important en l'àmbit religiós on participava tota la família. El dinar es celebrava en la mateixa casa i en la seua organització participava tota la família. Al retrat combregadores de any 1964 dins de la capella del convent de l'Olivar.

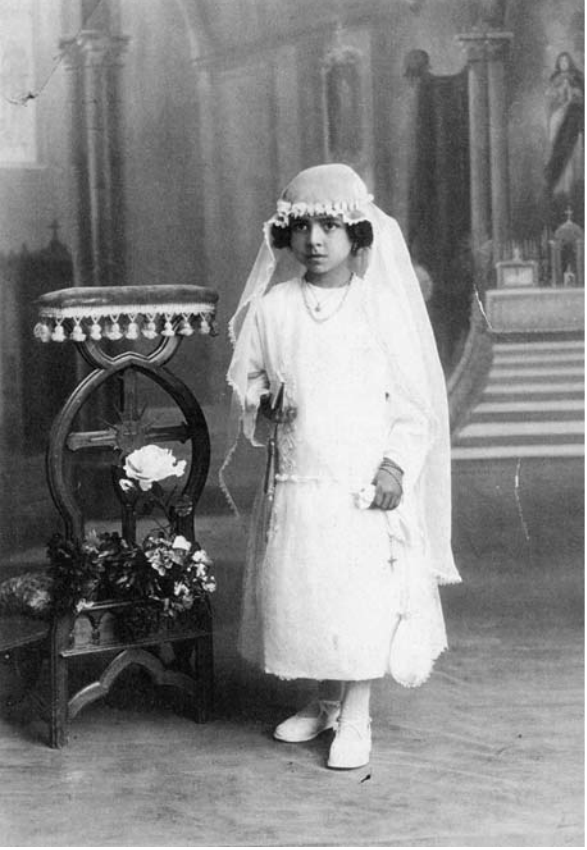

Esquerra: Pilar *la Mil* el dia de la seua comunió.
Dreta: El dia de la comunió era costum que la mare o altre familiar acompanyara a la combregadora per a ensenyar el vestit al veïnat. Al retrat Carmen Martí *la Mil*.

«Llavors ens ajuntàvem les xiques de totes les congregacions i es distribuíem la faena per torns de manera que tots els divendres l'església quedava ben neteta (Rosa Palop Bessó *la Toia*).»

«A netejar l'església anàvem totes les *Hijas de María*, *Acción Católica i la Sección Femenina*, que era de la Falange i anaven formades i vestides de falangistes (Pura Ros Forriol *de ca Pureta*).»

La comunió

La comunió, la boda, el bateig i els soterrars, eren els actes religiosos de la vida social donat que formaven part de les conductes de vida dins dels hàbits i costums de la societat. Tot i això, la comunió ha estat per excel·lència, el

Grup de combregadores al pati del convent de l'Olivar.

esdeveniment més important en la vida dels xiquets i xiquetes i també per a tota la família. Les xiquetes solien prendre la comunió entre els vuit o nou anys i abans de celebrar-se l'eucaristia havien d'acudir durant un any a l'església de l'Assumpció on el rector de la parròquia s'encarregava de preparar-los espiritualment, a través del preceptiu adoctrinament cristià fonamentalment basat en el Catecisme.

> «Per a prendre la comunió et preparaven ací a l'Assumpció. Anàvem a aprendre el catecisme uns sis mesos i tots els dies t'examinava don Vicent, el vicari, i si no et sabies la pregunta, et posava en la cua darrere de tots (Paquita García Estreder *la Macaria*).»

> «La comunió, la preníem en l'església de l'Assumpció, i després anàvem en processó carrer Major amunt, al convent del Olivar, i allí ens donàvem l'estampa; després, cada una, se n'anava a sa casa. Quan entrí en casa, ma mare soltà una dotzena de pardalets que el tio Curro Galdofari havia agarrat en l'enfilat. Cada una portava el vestit que volia, perquè hi havia de varis estils, es solia portar un vel gran i una bosseta que es feia de la

mateixa tela del vel, el missal i un palmito: el palmito meu portava gravat el nom meu i la data de la comunió (Pura Ros Forriol *de ca Pureta*).»

«Quan vaig prendre la comunió encara s'estilava ensenyar la combregadora al veïnat i a la família per a què la veieren. La combregadora portava unes estampetes i quan arribaves a la casa de la veïna, donaves l'estampeta i li besaves la mà i et donaven un xavo o el que fóra, perquè llavors no podien donar molt. Després i durant el dinar, els familiars que estaven en la taula també et donaven alguna cosa, però l'alegria dels xiquets era agarrar-ne. Quan jo combreguí fou un any que plogué i no pogué caure més aigua que la que caigué. Es posà a ploure la vespra i no parà en tot el dia. Ma mare en vestí i ani a l'església en una tartana que teníem ací en casa (María Barberà Moltalt *la de Morimos*).»

«A mi m'han agradat sempre les poesies: El dia que vaig prendre la comunió vaig recitar una poesia que dia aixina: "Gràcies a Déu que ha aplegat / el dia de l'alegria/ per això done al Senyor/ i a tota esta companyia/ he demanat gotjos per a tots:/ per a mon pare i ma mare/ per al padrí i la padrina/ que em dugueren a batejar./ També he demanat per a mi/ una la salut completa./ I en alegria diré/ que visca tota la festa" (Rosa Palop Bessó *la Toia*).»

La vida social

Les interrelacions veïnals han estat fonamentals com eix articulador de la vida social, ja que antigament quan la gent vivia en cases baixes perquè encara no s'havia perpetrat la reconversió estructural i urbanística del poble, el carrer constituïa l'avantsala de la llar i el lloc de tertúlia per excel·lència, sobretot en les nits d'estiu quan la gent acostumava a sopar a la porta de sa casa. Estem parlant d'un període on tots els veïns es coneixien i per tant, les dones podien dedicar una estona del seu temps a parlar amb la veïna.

«En aquell temps el veïnat del carrer era tot una família i les coses bones o males les compartien tots com si foren pròpies. Quan es casava un fill o filla del veïnat, procuraves ajudar tot el que podies perquè llavors el dinar es feia en la mateixa casa i entre els homes i dones ho preparaven tot. Uns dies abans, les dones de la família s'afanyaven en preparar fins a l'últim detall perquè eren elles les encarregades de cuinar, parar taula, escurar i replegar-ho tot (María Martí Tárrega *la Xaparra*).»

A la primera meitat de segle XX la unió de les famílies es caracteritzava pel concepte d'unió al voltant del llar dels iaios on la família ho celebrava amb un dinar casolà. Al retrat es pot observar els preparatius a la casa del tio Paco *l'Estanqueret*.

> «Les dones també es reunien en el carrer per a fer encaix de boixets[5] que era una de les coses que més es feia en aquell temps; les dones del veïnat s'ajuntaven en grup enmig del carrer i feien mocadors o randetes mentre xerraven de tot (Pura Ros Forriol *de ca Pureta*).»

Tot i que el paper de la dona dins de la societat no solia passar d'aquestes interrelacions veïnals, la presència de la dona en la vida social ha estat un paper escassament rellevant i per tant, les activitats més destriables es limitaven a les pràctiques religioses i festives que defineixen l'espai de la dona dins de la societat. L'obsessió de la institució eclesiàstica de l'època per la moral femenina era tan rigorosa, que eren poques les opcions que deixava a

[5]- Els elements bàsics de l'encaix de boixets son les següents:
-El coixinet (és la base principal que serveix de suport i subjecció de la labor).
-Els boixets (s'empren per enrotllar el fil en forma d'espiral).
-Les agulles (serveixen per a subjectar les creus de les guies, enllaços i tirabuixons).
-El fil de lli, cotó en pèl, seda, llana o metall.
-El disseny (traçat sobre cartolines o paper tela. Es fa el dibuix esquemàtic i es foraden els llocs on han d'anar les agulles).

Fins els anys 50 era costum d'ensenyar a les xiques en les escoles les tècniques de l'encaix de boixets perquè es considerava imprescindible en l'educació femenina. Hui en dia, a pesar d'haver decaigut aquesta activitat, són moltes les dones alaquaseres decidides a què l'art del fil no siga cosa del passat Al retrat Ramona Solaz, representant del grup de boixeteres alaquaseres en la Iª. Trobada de Boixeteres a Picanya 2005.

la dona que no fóra tancar-se en la llar. Per encaixar en el seu model, la dona havia d'anar convenientment vestida amb mànigues llargues, sense escot i amb faldes amples i sense transparències; per anar a missa havien d'eixir sobretot acompanyades de persones del mateix sexe, i correctament vestides i cobrir-se el cap amb un vel.

> «En l'església els homes s'asseien davant de l'altar i les dones en la part de darrere (Maria Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «En eixe temps les dones no tenien dret a rés, però als homes tot els parava bé; mon pare quan acabava la faena se n'anava un ratet a la cantineta que hi havia al carrer del Olivar a beure's un gotet de vi i xarrar en els amics; però les dones en casa ... perquè les dones no tenien dret només que a treballar i la dona que s'atrevia a entrar en un bar, a l'endemà eixia en el diari (Carmen Martí Ruiz *la Mil*).»

Detall de mocadors i randetes de l'encaix de boixets.

«Ma tia Maria, com era més jove i festejava, eixia els diumenges, allà a les dotze, a pegar un passeget pel poble que era el costum, però com ma mare era viudeta, ma mare a treballar (Consuelito March Bonet *la Desmaià*).»

La família s'articulava entorn al matrimoni i la seua funció procreadora; normalment les dones després de casar-se havien de renunciar, en la majoria dels casos, al seu lloc de treball i dedicar-se exclusivament a la casa perquè, segons els postulats de l'època, la grandesa d'Espanya només es podia aconseguir amb un fort creixement demogràfic. És per això que només s'evidenciava una tímida implicació de les dones en les activitats públiques de caire lúdic.

«En aquell temps ja es celebrava el carnestoltes com ara, on cada ú es disfressava del que volia i anava pel carrer o al ball vestit així per a què ningú el coneguera. Ara, desfilar pel carrer fent tanta festa com ara, no ho he conegut (María Barberà Montalt *la de Morimos*).»

Esquerra: La participació de la dona als actes lúdics o religiosos formaven part de la vida social del poble. Al retrat Flora Perales, María *la Carinya* i Carmen *la Casabana*. celebrant la festa de Santa Llúcia en 1930.
Dreta: Evocadora estampa lúdica de la vida social al nostre poble al primer terç de segle XX. Al retrat Remedios *la Guerrera*, Pilar *la Mil*, Matilde *la Grilla* i María *la Malia*.

> «En el meu temps, les dones participaven molt en la música. Hi havia dos bandes de música al poble i havia una gran rivalitat molt gran entre els partidaris d'una o altra banda de música. Les dones i filles dels socis del Casino Roig, quan arribava la Pasqua Granada ens vestíem totes amb el mateix uniforme i anaven per les cases dels socis de la música per a portar-los bescuits (Carmen García Forment *la Casabana*).»

A pesar de ser aquestes les principals activitats socials de la dona fins meitat de segle XX, cal remarcar un altre aspecte molt interessant com va ser el seu protagonisme en el teatret de la postguerra, on van tindre un destacat paper en l'àmbit de la cultura popular, on quedarà palés l'altruisme l'humà desenvolupat per unes generacions molt significatives d'alaquaseres des de principis del segle XX. El protagonisme de la dona es bolcarà quasi exclusiva-

ment en una de les poques parcel·les accessibles de la vida social com era el teatret, sorgit enllà pel primer terç de segle XX, gràcies a les inquietuds col·lectives de persones tan admirables com ho foren don José Sanchis Almiñano, José Laborda *Bocadolça*, Salvador Tàrrega Gil o el propi mestre Medina, tot i que serà a partir de la postguerra on es registrarà la major participació de la dona.

> «A mi el teatre m'havia agradat des de sempre perquè als sis anys ja me portava ma mare al teatre, però no m'havia atrevit mai de pujar dalt de l'escenari fins que vaig tindre 17 anys. En aquell temps, la gent treballava molt i s'alçava de bon matí, però ningú es queixava si l'assaig s'allargava a la una o les dos de la matinada. Figura't fins on arribava la voluntat de la gent que la mitja hora que teníem per esmorzar i el moment de dinar, els aprofitàvem per assajar a casa del mestre Medina (María Esteve Llácer).»

> «Els assaigs es feien tres vegades per setmana i el diumenge de matí. Tot es feia per la cara i, com a molt, la gent es feia servir un dinar de fesols bullits i carn torrà ...Però estàvem tan a gust que allò pareixia una família. Per eixir al teatret no cobrava ningú i tots els diners que es treia de la recaptació, els donàvem a don Antonio perquè eren per a restaurar l'església de l'Assumpció, que quedà molt deteriorada en acabar-se la guerra (María Martí Gil).»

Al marge de les al·ludides activitats culturals, existien poques alternatives lúdiques d'oci o diversió per a les dones o adolescents.

> «Les xiques participaven sobretot en els actes religiosos com eren les festes de carrer, les processons, els passeigs i para de contar (Paquita García Estreder).»

> «De xiquetes anàvem els diumenges al casino per a què mon tio Quico *el Quicarra* ens donara un xavo (Maria Martí Tàrrega la Xaparra).»

> «La diversió d'aleshores era anar de passeig, riure's de tots i cantar: sí, pel carrer...Recorde que una de les cançons que cantàvem de jovenetes era una que dia: En Alaquàs hi ha una esquadra/ que els agrada burlar-se unes de altres/ de xiques molt misterioses/ que saben que són bones/ i que han resultat ser unes mocoses./ Moltes voltes les veuran/ si vostès es fixen bé/ correguda amunt i avall/ burlant-se de tot el que passa/ del tipo i cara que faça (Rosa Palop Bessò *la Toia*).»

Dalt: La presència de la dona en els principals esdeveniments del poble tenia un caràcter social. Al retrat les xiques de la música vella participant de la festa del Casino Roig el dia de la seua inauguració (1927), veiem a Encarna, la neboda de la tia María de *l'Escoleta*, Carmen *la Casabana* i Trini *la Pinyoleta*.
Baix: Una de les poques parcel·les on la dona ha tingut un cert protagonisme ha estat el mític Teatret. Al retrat Mari Celi Peiró, Paquita Boscà, María Esteve, Isabel Soriano, María Forriol (assegudes), María *la Xota*, Consuelo Andrés *de ca Bolà*, Mercedes Gimeno Medina, María Martí Gil *la Ximeta*, Rosita Palop *la Toia* i Micalet Ferrer Montoro *el Xocolatero*, interpretant l'obra *La casa del olvido*, que va ser representada el dia 8 de desembre de 1940

Els habits del dol

Les manifestacions de dol tan arrelades en la cultura religiosa eren molt estrictes i formaven part de tot un ritual de costums i formes d'expressar el dolor de la gent, des de totes les esferes socials, i que a més a més s'exterioritzava de forma visible, no només en el comportament de la societat, sinó també en la vestimenta a la mort del pare, la mare, fills, germans o fins i tot el nadó. En aquests casos tota la família es posava de dol; la roba negra era la penyora més significativa i rigorosa que escenificava l'estima i el dolor dels familiars. D'altra banda el dol també tenia una vessant discriminatòria per al gènere femení, ja en un principi, el dol l'havia imposat la societat masclista de forma ostensible amb la finalitat d'anular la personalitat de la dona des del mateix moment de casar-se, ja que en el matrimoni manava l'home i la dona devia d'obeir perquè el paper de la dona quedava relegat a un segon pla en l'àmbit privat: Així, quan moria primer l'home, la dona havia de ficar-se el dol i apartar-se de la vida social, reclosa entre les quatre parets de sa casa perquè la viuda devia d'honrar la memòria del seu marit.

> «Quan et quedaves viuda a penes podies eixir a la porta del carrer...Això de parar-te a parlar en un home al carrer! A quin Sant! això era motiu de mil enraonades i no veges la fama que et posaven. La dona quan es quedava viuda s'havia acabat tot per ella i tenia que soterrar-se en vida: Sols podia eixir al carrer per anar a comprar o a missa (Carmen García Forment *la Casabana*).»

> «A ma tia Assumpció, se li morí l'home quan tenia 31 anys i li portà dol tota la vida; en dos anys i mig no es llevà el mocador del cap i visqué sempre amargada (Paquita García Estreder *la Macaria*).»

Mentre es guardava el dol estava mal vist anar al cine, el teatre o passeig. La viuda només podia eixir de casa per anar a missa. És a dir, el dol formava part de totes les activitats de la dona al llarg de la seua vida, ja que fins la segona meitat de segle XX eren freqüents la mort de nadons, xiquets, de pares i mares en el sí de les famílies.

> «En eixe temps hi havia massa morts en les famílies i el dol no te'l podies llevar mai: En casa portaren dol tota la vida (Carmen Marti Ruiz *la Mil*).»

> «Quan es moria algú en casa, anaves de dol més de dos anys. I ma mare ni et conte...molt més encara: jo no l'he coneguda anar de color mai. Es

Quan moria l'home, la dona havia de ficar-se de dol i apartar-se de la vida social reclosa entre les quatre parets de la casa. Al retrat la tia Carmen *la Casabana* nascuda l'any 1911. Aquesta dona ha viscut tots els esdeveniments ocorreguts al poble des dels darrers cent anys.

morí una tia meua, germana de mon pare, i dugué dol set o huit anys; després es moriren els iaios i altres tants: així que eren tants els morts dins de la família, que no tenies temps de llevar-te el dol de damunt. Quan el meu iaio Paco, ja duguí una animalada de temps i amb ma iaia Paca igual: Però escolta, velet negre catret i tot... El dol mel lleví per a casar-me (Paquita García Estreder *la Macaria*).»

«Es morí ma iaia *Quicarra* de sobte d'un atac i encara duia jo un davantal de mig dol igual que quan morí el iaio tres anys més tard. Encara recorde que quan jo tenia cinc o sis anys, ja portava davantal de mig dol i la camisa de dormir negra i altra de ratlletes blanques i negres. En aquell temps en casa es feia una novena per l'ànima del difunt, però tot això ara s'ha perdut (María Barberà Montalt *la de Morimos*).»

«El mocador al cap es portava tres anys: Per anar a missa se solia portar el mantó, que era molt paregut al xal, i les calces negres ben espesses i

tot... Per estar per casa ens llevàvem el mocador, però quan eixies al carrer sempre te'l posaves (María Serrano Palop *la Tomasa*).»

Seguint la línia que ens indiquen algunes fonts orals, fins el primer terç de segle XX, en general es feien quatre responsos durant el trajecte d'un soterrar: Un davant del carrer del Capellà Forriol, on està la Caixa d'Estalvis, altre davant del forn de Pureta i l'últim davant de l'Ajuntament. Després, el rector del poble acompanyava al difunt fins el piló que havia abans a l'altura de la fàbrica *de Morimos*, on es feia el darrer respons i es donava el condol acomiadant-se el dol. Els més arrimats a la família acompanyaven al difunt fins el cementiri. Fins el segon terç de segle XX, hi havia dos classes de soterrars al poble: el soterrar normal, que era fins el piló, i el soterrar general on el rector acompanyava al difunt fins el cementiri. Segons el que pagaven, el rector anava fins el piló o al cementiri.

«Quan va morir ma mare, el senyor rector encara anava a casa del difunt precedit per la creu, a ma mare de primera, el senyor rector, li feu un respons a la mateix porta de l'església i a l'eixida del carreró del forn de la tia Librada, li feu un altre, a la porta del forn de ma casa li feren un altre i davant del Ajuntament li feren un altre. Quan li feren a ma mare el respons a la porta del forn, mon tio Garxa s'emocionà molt. En aquell temps quan passava el taüt els homes es llevaven la gorra del cap en senyal de respecte al difunt (Pura Ros Forriol *de ca Pureta*).»

«El primer que fèiem les dones quan es moria algú de la família era tintar de negre tota la roba que havia en casa en una caldera gran de coure que era la que gastàvem per a bullir les botifarres (Maruja Tarín López).»

«A les festes et ficaves en casa, amb les portes ben tancades; només s'obria la porta quan passava la processó per davant de casa, però de seguida tancàvem la porta (María Barberà Montalt *la de Morimos*).»

En el pla social existien tota una sèrie de detalls per a representar el dol de una família que, el corretger local devia elaborar a través de l'ornamentació dels arreus, de manera que mitjançant la seua observació hom podia definir les manifestacions de dol. Quan moria algun membre de la família se solia posar al cabeçal, la frontalera«una peça de corretja adornada amb borles negres de llana- que anava col·locada de forma horitzontal sobre el front de l'animal. El llaurador portava aquesta peça de forma molt rigorosa durant tot el temps que es guardava el dol.

«Ací ha hagut llaurador que ha arribat a portar el dol en els aparells de l'animal quan es moria algú en casa (Carmen García Forment *la Casabana*).»

> «En eixe temps el dol es vivia amb un sentiment molt fort i devia d'expressar-se en totes les coses de la vida. En la casa que faltava algú, les dones posaven un llaç negre en les cortines que hi havien a l'entrada de la casa perquè quan s'obrira la porta, la gent poguera veure que estaven de dol (María Esteve Llàcer).»

V. LES DONES D'ALAQUÀS DES DE LA GUERRA CIVIL FINS ALS ANYS CINQUANTA

La Guerra Civil

En els darrers temps que situen l'acció en els anys de la Guerra Civil i la postguerra, on van prevaler les privacions físiques i les misèries morals que van patir moltes famílies alaquaseres, motivades per les característiques especials del drama col·lectiu que va tenir aquella contesa. Perquè el conflicte de la Guerra Civil espanyola va significar un trauma social, especialment per a moltes dones alaquaseres i que modelen el paper de la dona que ha d'assumir al llarg d'aquest període, la figura del pare absent, des de l'abandó de la llar des del mateix moment que se'n va al front. Perquè per damunt de tot, la dona tenia unes conviccions molt profundes en la responsabilitat familiar poc valorades per la societat del seu temps.

Una guerra és una vivència excepcional que permet tot tipus d'experiències i expressions emotives, aventures i situacions límits. La violència de l'època va produir ferides que encara no s'han tancat perquè hi ha un rerefons del relat encara latent d'amargor i ressentiment; és per això que a hores d'ara, i després d'haver passat vora setanta anys d'aquella data, sembla que parlar d'alguns fets ocorreguts segueixen trontollant dins d'una espècie de pacte comú de silenci que desperta recels entre les persones majors a l'hora d'expressar-se. I és que la Guerra Civil ha estat el fet històric més rellevant i alhora més nefast del segle XX per a la nostra societat més pròxima. A pesar de tot això i a nivell de vivències personals, hi ha una transparència diàfana a l'hora de reviure en la memòria molts d'aquells esdeveniments més rellevants que els va tocar viure i que recorden amb un cert sentit de l'humor.

«Quan venien els avions per a bombardejar el poble, feien sonar una sirena i tota la gent corria als refugis per amagar-se, però mon pare no volia que isquérem al carrer i ens feia amagar-nos en el comú de ca ma iaia *Quicarra*, que estava allà fora del corral de la peroleria, i allí ens amagàvem fins que passava la tronada; veges tu quin lloc. Si arriba a caure una bomba ens haguera fet curioses...(Carmen Martí Tàrrega *la Xaparra*).

«En el poble només quedaven les dones, els homes majors i molts xiquets que quan corrien al refugi que hi havia al carrer de les Eres, davant de *Modas Isabel*, ho feien de forma divertida perquè per a ells allò era com un joc (Maria Martí Tàrrega *la Xaparra*).»

«*Aún recuerdo el mal olor que hacia allí dentro del refugio que estaba en la plaza del casino de la música; era un olor muy fuerte de humedad y orín* (Maria Lourdes Sabater Diana).»

«De vegades, quan eixíem de l'escola de les monges catequistes, que aleshores era públic, i sentíem les sirenes, ens ficàvem tots al refugio de la plaça (Paquita Serrano Palop *la Tomasa*).»

En 1937 València es va convertir en la capital del Govern Republicà. Aquest període històric provocaria alguns fets en la vida urbana i rural, com van ser els successius bombardeigs de l'aviació nacional sobre la capital i les rodalies. Segons conta Rosario Queipo de Llano, en la seua obra *De la Cheka de Atadell a la prisión de Alacuás*, editada en Valladolid el 1939[6],: "*al anochecer, después de la cenar, nos subían a la terraza de la cárcel de la Purísima de Alacuás; y cuántas noches nos hicieron bajar rápidamente, al darse cuenta las*

[6]Rosario Queipo de Llano va estar tancada durant tres mesos en el convent dels Jesuïtes de la Puríssima d'Alaquàs reconvertida en càrcel per ordre del Governador Irujo: segons relata al seu llibre basat en les experiències personals viscudes al llarg de la seua captivitat, (al convent de la Puríssima va romandre 3 mesos, des del mes agost fins a octubre de 1937), a la presó de dones polítiques de la Puríssima, arribaria a allotjar a vora cent dones del bàndol nacional. Les recluses treballaven 8 hores diàries als tallers de costura a la mateixa càrcel on confeccionaven roba per als presoners i hospitals del bàndol republicà, tot i que utilitza el terme *rojo*. Entre les dones més importants citades a l'esmentat llibre s'hi troben:
Rosario Queipo de Llano; Amelia Azarola, vídua de de Ruiz d'Alda; Pilar Millán Astray, germana del famós militar Millán Astray; Carmen Primo de Ribera; María Primo de Ribera, tia de Pilar Astray; Margot Larios, dona de Miguel Primo de Ribera; Maribel i Marilú Larios, germanes de Margot Larios; Pilar Jaraiz Franco, neboda del Generalíssim; Josefina Abellanosa, nora d'un general sublevat; *La Napioni*, famosa activista anarquista italiana. Irene (*Jenny*), modista francesa molt famosa entre la burgesia madrilenya; Laurita Navarro *la Chulita*, estudiant de medicina; Amparo Ladrón de Guevara.

celadoras de las explosiones de los bombardeos de nuestra aviación en el puerto de Valencia.(...) *En el cielo, los haces luminosos de los reflectores buscaban en todas direcciones a la aviación enemiga.* (...) *Uno de los reflectores iluminaba con luz suave el diminuto cementerio de Alacuás, a pocos metros de distancia de nuestra ventana*.

«Quan s'armà la guerra, l'alarma de les sirenes de València va arribar fins ací al poble i, com la gent no s'havia res pegaren tots a fugir cap amunt, i quan estaven en el motor de la Viuda diguérem« "ací què fem?" i ens tornàrem a casa (Maria Serrano Palop *la Tomasa*).»

«Ací en Alaquàs no arribaren a tirar bombes; on tiraren una va ser al pas a nivell que havia en Xirivella que és on estava la fàbrica *dels Químics* que dèiem (Maria Martí Tàrrega *la Xaparra*).»

La Repressió

El cop d'estat produït el 18 de juliol contra el règim legalment establert va ser alguna cosa més que un ximple enderrocament del mateix: L'evocació de la Guerra Civil i la repressió franquista formen un context històric i una font temàtica per on possiblement es deu deixar transcórrer el reconeixement plural a una memòria llargament reprimida. No hi ha dubte que la Guerra Civil va capgirar moltes expectatives i somnis, però el dolor mes profund el van causar els odis i traïcions personals que van desembocar en un desastre col·lectiu per a tota la societat: La repressió del règim franquista farà efectiva amb la reclusió a la càrcel de molts homes, i sobretot, d'algunes dones alaquaseres, així com l'angoixant espera de la mare, dona o germana asseguda sobre un banc adossat al mur d'entrada de la Càrcel Model, esperant notícies del familiar condemnat a mort, serà el punt més àlgid d'aquest període terrible en la memòria de les dones.

«Quan van detindre a mon tio Micalet, li va dir a dos xiquetes que passaven per allí, "Voleu anar a ma casa i dir-li a ma mare que em duga el tabac, ací a la porta de l'Ajuntament"; la meua neboda Consuelito i aquelles xiques vingueren a casa i ma iaia de seguida ficà en un tros de diari dos paquets de tabac i em digué "Ves que el tio està esperant-te a la porta de l'Ajuntament" i al que vaig girar el cantonet, me'l vaig veure nugat, una mà amb l'altra, esclatí en un plor que això era morir-me...I aleshores mon tio

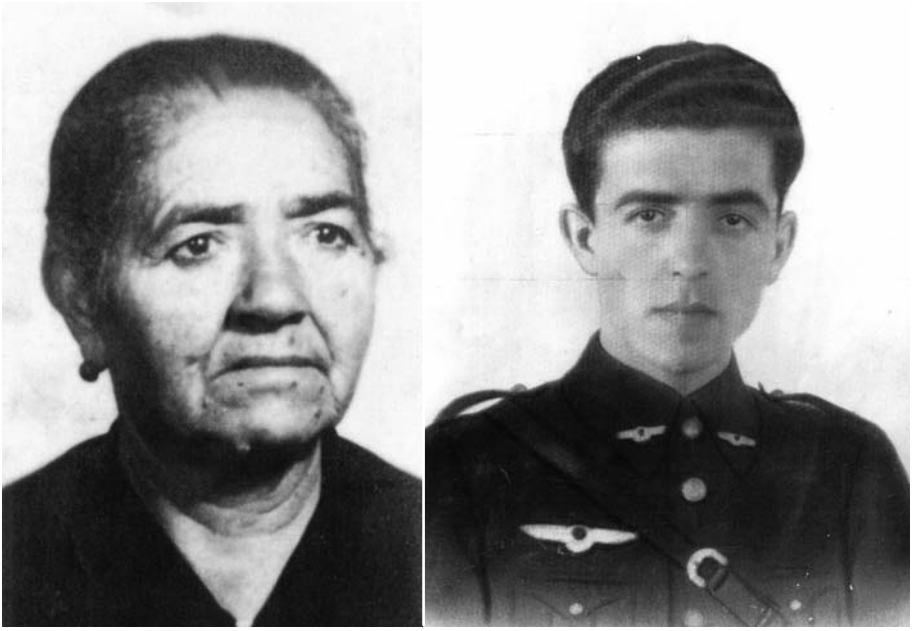

Esquerra: María Ruiz Parra *la Cota* va ser una de les dones alaquaseres empresonades a la càrcel de dones de València. Dreta: Vicent Martí Ruiz, fill de María Ruiz Parra *la Cota,* secretari local de *Juventudes Socialistas Unificadas del Círculo Recreativo*, i vocal del *Comité Ejecutivo Popular de la Gestoría Municipal*. Afusellat amb 26 anys al camp de tir de Paterna el 9 de desembre de 1939, representa un de tants episodis d'horrors de la Guerra Civil.

> m'agarrà aixina d'ací i m'alça la cara amunt i em diu "No vull que plores per res del món: eixa cara la vull ben alta per allà on passes, que el tio ni ha mort, ni ha ficat cap firma pa que maten a ningú, ni ha robat a ningú, així que eixa cara ben alta". Eixes paraules em digué (Consuelito March Bonet *la Desmaià*).»

Els procediments judicials anomenats *Sumarísimos de urgencia* afronten als presos polítics amb el ulls negres dels fusells del piquet d'execució format pels soldats de quintes fills del poble. Alguns homes i dones d'Alaquàs són confinats al monestir de Santa Maria del Puig i altres ho seran a la Càrcel Model Provincial d'homes de València edificada el 1907. Alguns d'ells són reclosos en les cel·les de la primer galeria coneguda com "El cementiri dels vius", on conviuen amb la resta de condemnats que esperen l'hora d'apujar al camió que els conduirà al camp de Paterna. En el cas de les dones, aquestes són internades en la Càrcel de Dónes de València, on comparteixen la

mateixa cel·la un total de 12 recluses. Allí, el menjar és escàs i sols reben un xicotet pa per a cadascuna i un cassó de caldo.

> «La guerra fou un calvari per a nosaltres perquè ens va passar de tot: primer tancaren al meu germà Vicent en la càrcel del Puig i després tancaren a ma mare. A ma mare la tancaren per ser la mare d'ell, perquè ma mare no sabia ni llegir, ni s'havia ficat mai en res si no a sant de què la van detindre. Per això vingueren a ma casa en un carro a endur-se tota la roba i ens deixaren sense una camisa del meu germà. Les meues cosines *Colomes* hagueren de deixar-nos roba per a portar-li-la a la càrcel. A la meua germana que estava a punt de casar-se, se li emportaren tot l'aixovar (Carmen Martí Ruiz *la Mil*).»

Víctimes d'una situació dramàtica, les mares han de visitar contínuament la càrcel de València per a rebre alguna notícia, sobre els assumptes particulars del fill, pare o marit, temoroses d'escoltar la terrible noticia de la pròxima saca. El règim de visites als presoners polítics condemnats a mort són molt restrictives, i al locutori a penes poden parlar en llibertat, només es comuniquen amb la família mitjançant notes manuscrites que introdueixen en els plecs de les voreres dels pantalons, quan la mare o germana va a canviar la roba bruta, i sols quan arriba a casa pot llegir amb tranquil·litat el contingut de les seues cartes.

> «El primer que afusellaren d'Alaquàs va ser a mon tio i al *d'Orelletes*. El van afusellar el 31 d'octubre, la vespra de tots Sants. Nosaltres no sabíem que anaven a matar-los eixe dia; estaven al Puig i els traslladaren a la Càrcel Model l'avantvespra de la festa de Tots Sants i del *Modelo* se l'emportaren a matar a Paterna, nosaltres estàvem en casa però no sabíem que anaven a matar-lo eixe dia.(...) Nosaltres ho sabérem gràcies al soterrador que venia molt per Alaquàs a comprar unes boletes que encara es ficaven al mig dels taüts, i al veure que mon tio era del carrer de la Pau ens va avisar. Va ser el dia de Tots Sants quan ho sabérem. Eixe dia ma iaia, que estava matant un pollastret per a fer un guisat per a dur-li'l al Puig, es tornava boja dient "Jo ací matant el pollastret i al meu fill matant-me'l i jo sense saber res... "(Consuelito March Bonet *la Desmaià*).»

> «Jo tenia 15 anys quan mataren al meu germà Vicent. El meu germà fou un dels set homes d'Alaquàs que afusellaren en el camp de tir de Paterna quan s'acabà la guerra, entre els que estaven *Charli*, Micalet *el Desmaiat*,

Pilar Martí *la Mil*.

> Nelo *de la Blanca*, Joano *el Marús* i el *d'Orelletes*...Al meu germà el van matar el dia 9 de desembre de 1949, (a l'endemà de la Puríssima) i des d'aleshores no hi ha un sols any que faltem d'anar al cementiri. (...) En la fossa comuna que està soterrat el meu germà hi ha més de cent (Carmen Martí Ruiz *la Mil*).

En aquest sentit, escriurà anys més tard Benjamín Ruiz Martí, en la biografia inèdita de Vicent Martí Ruiz: *Un buen día, muchos años después, cuando dejaron de caer los cuerpos acribillados por las balas, comenzaron a florecer los nombres sobre las losas anónimas que cubren las fosas comunes en una de las cuales reposan más de doscientos cadáveres, recubiertos de cal viva, sobre los que alguien escribió treinta o cuarenta nombres en letra de metal. En otra, son quince o veinte ladrillos blancos, son los que recuerdan las identidades de unos cuantos enterrados, y las fotografías ovaladas de malte de color sepia, o gris, han ocupado su lugar*.

> «Quan ens avisaren que mon tio havia segut afusellat, un xic del costat de casa que li deien Casimiro, que era encara fadrí i festejava per altre poble, els digué –"Jo vos acompanye", i arrearen tots: ma mare i ma tia Carmen i no sé si també mon tio Eliseo. A mi m'enviaren a avisar a ma tia Maria, que estava treballant en Aldaia i jo anava plorant pel carrer quan aní a avisar a ma tia Teresa. Jo tenia catorze anys i era una adoració el que tenia per mon tio Micalet i ell em volia molt. (...) Quan arribaren a Paterna, mon tio ja estava soterrat en una fossa comuna, (el que no estava era el d'*Orelletes*), però pogueren fer-se amb el soterrador, "L'has de traure siga com siga" li va dir ma mare. Eixa nit tragueren onze cadàvers que estaven dalt de mon tio perquè al ser el primer que afusellaren estava baix de tots. El traguérem i el ficàrem en una caseta que comprarem en Paterna; als dos, a mon tio i al d'*Orelletes*, costat per costat.(...).Quan estaven tots els cadàvers enramats per terra, toca el clàxon d'un taxi a la porta del cementiri i, com tot això que estaven fent era fora de llei, el soterraor s'asustà per si era un piquet i pogueren pegar-li un tir. Encara com resultà ser la família d'*Orelletes* (Cosuelito March Bonet *la Desmaià*).»

El paper de la dona en la posguerra

L'autarquia va ser un fenomen que va caracteritzar el procés econòmic posterior a la Guerra Civil espanyola pel seu intervencionisme, restriccions i mer-

cat negre. Desproveïda la població de llet o cereals, aquesta situació donarà pas a la creació d'un clima de manipulació fraudulenta dels productes que acabaria repercutint en les economies més precàries amb el consegüent increment abusiu dels preus i la posterior mancança de productes que condicionaria l'aparició del racionament i el mercat negre.

Des del principi, l'alimentació va constituir un dels problemes fonamentals de la societat de la postguerra, ja que la falta de productes bàsics, com l'oli o el pa, farà que la gent tirara mà d'alguns productes del camp com el moniato, la taronja o la dacsa.

> «En casa pa de dacsa, moniato, farina de taronja, perquè no hi havia res (Paquita Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «Això era una cosa que passava en quasi totes les famílies del poble: En casa, ma mare feia coques i pa de dacsa però estava tan roí que pense que jo no arribí a menjar-ne mai (Rosa Cosme Boscà *la Cosma*).»

> «Després de guerra en la casa dels pobres no hi havia més que fam i tinya, així és que com la farina estava tan escassa ma mare ens feia coques de dacsa i ens les menjàvem fregides però estaven malíssimes (Carmen Garcia Forment *la Casabana*).»

El paper de les dones en la primera dècada de la postguerra serà un paper especialment subordinat pel règim però no gaire passiu tot i que, a pesar del paper fonamental que va tindre, la seua presència ha estat històricament menyspreada i tractada en segon pla, malgrat comportar-se com unes heroïnes callades i gaire guerreres de un temps demolidor per l'esperit i el cos en l'Espanya de la postguerra, la de la cartilla del racionament i el tradicionalisme masclista, que ben bé podria revelar-se com un manual de supervivència on les mestresses en treballaren de sol a sol, sense electrodomèstics ni comprensió social, quan la mancança dels d'articles de primera necessitat era la tònica habitual en tots els habitatges del poble. L'economia familiar que tenia com a base la figura de la mestressa de casa, sacrificada per les vicissituds econòmiques i que havia de ser l'encarregada d'administrar els ingressos familiars per a poder sobreviure dins de les seues possibilitats Podem dir que la lluita per la supervivència constituïa la principal preocupació de les famílies més pobres i és especialment en aquesta parcel·la de la brega quotidiana, on les dones van ser les grans protagonistes i peça clau per afrontar les penú-

Maria Martí *la Mil*.

ries que comportà la guerra. El que sí existeix és una total coincidència entre totes les dones consultades a l'hora d'afirmar que els anys de la postguerra van ser molt més difícils que el propi període de la guerra.

> «A casa passàrem moltes necessitats perquè, encara que treballàvem les meues germanes, amb el jornal que guanyaven ens moríem de fam i haguérem de ficar una botigueta al carrer de Sant Francisco (Carmen Martí Ruiz *la Mil*).»

> «Com passàvem tanta fam, quan la gent deia "allí a l'alqueria alta ja han collit la taronja", o ens enteraven de camps d'on ja s'havien emportat la collita els amos, allà anàvem tots a espigolar creïlles, moniatos, el que havia (Paquita Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «Quan anaven a casa de mon tio Miqueló, que era el collidor de la família, agafàvem garrofes i ametlles i ens les menjàvem barrejades (Maria Martí Tàrrega la Xaparra).»

L'estratègia de les mares per tal de portar a terme l'administració de l'economia domèstica, radicava en saber administrar els pocs diners disponibles que generaven els ingressos de tots els membres de la casa, amb l'objectiu fonamental de cobrir les necessitats més peremptòries de la família com eren el menjar i el vestir. Generalment, la roba es confeccionava a casa. Elles mateixa, s'encarregaven de comprar la tela habitualment als venedors ambulants, que solien passar pels carrers del poble amb un carro de vela carregat amb tota classe de teixits, i després cosien i confeccionaven les respectives peces personals, faldes, pantalons o camises, amb gran destresa.

Racionament i estraperlo

Alaquàs en la dècada dels quaranta esdevé una societat nodrida fonamentalment per la classe jornalera amb greus dificultats econòmiques a pesar d'alguna llei paternalista com era el racionament d'aliments, a totes llums insuficients, com va representar la cartilla de racionament que proporcionava a les famílies una xicoteta quota d'aliments bàsics. Les populars cartilles de racionament d'aliments van ser establertes per primera vegada el 1936, en la zona republicana i que abastava fins i tot els carburants i el tabac. Mitjançant aquestes cartilles s'assignava un consum diari per persona d'un quart de llet,

mig quilo de pa i cent grams de carn. Tot i que segons una crònica d'aquell temps, en el mercat negre, s'arribava a pagar 110 pessetes de l'època per una dotzena d'ous o un litre d'oli. Les cartilles però, que hem conegut fins el 1952, dels supervivents dels darrers cinquanta anys van ser les sorgides a partir del 1939, amb la creació de la *Comisaría General de Abastecimientos y Transportes* que semestralment distribuïa unes llibretes de cupons, els quals eren tallats cada setmana per adquirir a preus de taxa els productes de primera necessitat. El pa, entre d'altres productes imprescindibles, eren fixos, encara que també es racionava l'oli, la carn, les llentilles o els cigrons. Hi havien cartilles de tres categories, tot i que el subministrament era igual per a tots; el que variava era el preu que havia que pagar en un temps on l'economia familiar era nul·la.

En control del govern espanyol sobre tots els productes nacionals crearà una situació de picaresca entre els diferents sectors de la societat donant com a resultat l'aparició o ressorgiment de l'estraperlo, donat que esta definició ja s'havia utilitzat en temps de la República.

> «Nosaltres vivíem gràcies a l'estraperlo. En casa criàvem gallines i conills i com estava tot molt escàs i no teníem diners, ma mare anava a la tenda i canviava els animals per sucre, arròs o cigrons. Els ous ens els guardàvem per a casa. L'oli el portava ma mare d'allà de Jaén i el que no gastàvem el venia a l'estraperlo (Carmen Garcia Forment *la Casabana*).»

> «Ací al poble era freqüent recórrer al canvi de productes alimentaris per altres que eren elaborats en casa i que eren de primera necessitat (Paquita Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «A casa visquérem un període prou bo en la postguerra gràcies a l'estraperlo, ja que mon pare, fart de treballar dotze hores diàries per a guanyar una misèria, es dedicà a matar animals en casa i vendre la carn a domicili: Mos pares eixien de casa a les quatre del matí carregats amb la cistella de carn i anaven a peu per l'horta fins a Castellar, la Punta i Pinedo (Maruja Tarín López).»

> «Per ací, el carrer de Sant Hipòlit, passaven moltes dones en xiquets carregats amb fardells d'estraperlo que venien en el tren des de dalt de Conca i baixaven en l'estació d'Aldaia, per agafar el tramvia en Alaquàs (María Martí Tàrrega *la Xaparra*).»

El comerç marginal: l'ofici del sobreviure

Els anys quaranta destaquen per un nou escenari rural envaït per una important activitat industrial, encapçalada per famílies de perolers locals que surten cada dia cap a la ciutat o pobles de la seua contornada per a vendre la seua producció, així com moltes dones que intenten vendre tota una varietat de productes. Són dones sense recursos que només disposen de la casa on viuen, però que reuneixen unes qualitats innates d'emprenedores que van saber ficar en marxa la seua capacitat industrial per a traure utilitat al comerç, o tràfic industrial amb l'únic objectiu de buscar-se la subsistència, aprofitant la posició topogràfica que ocupava la vila d'Alaquàs

> «Els perolers d'Alaquas sempre hem anat a vendre el gènere fora del poble. De ben xicoteta ja anava amb mon pare a vendre els perols en un carro per Mislata, Vilamarxant, Algemesí, València, a molts pobles... Ens alçàvem a les tres del matí. El sereno ens cridava a la porta a eixa hora. Mon pare ficava tres pedres quan volia alçar-se a les tres, i si volia alçar-se a les quatre ficava quatre pedres; segons l'hora que volies alçar-te ficaves un número de pedres. El sereno, a més de tocar a la porta, també cantava les hores, el temps que feia, si plovia, o si estava ras o núvol.(...) Quan anàvem a València, mon pare em deixava de bon matí en la parada del mercat de Sant Sebastià i quan tots arreplegaven les seues coses i em quedava a soles, m'entrava una por que arribava a plorar i tot (Maria Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «En guerra, venia una dona i per una cassoleta o un perol et donava un panet, tabac, melons, farina, el que tenien...però de diners res. Tot era a base de canvis. Després ens ho partíem entre les tres germanes (Josefina Serrano Palop *la Tomasa*).»

> «Al poble venia el tio Fermín i una dona que li deien Isabel que eren de Manises. Venien en carro i portaven roba que venien a termini a les dones (María Barberà Montalt *la de Motimos*).»

L'existència d'una gran concentració de persones que depenen exclusivament del seu treball per a sobreviure com a jornalers o arrendataris, marcarà una clara tendència a l'aprofundiment de la diferenciació social des dels primers moments de la postguerra, fruit d'aquesta situació serà la creació de tot un model de personatges artesans marginals, que buscaran la seua ubicació

personal, econòmica i laboral als carrers rurals de tots els pobles de l'Horta Sud.

Mitjançant el comerç marginal i la desesperació de molta gent sense recursos econòmics, els carrers son envaïts per un vertader exèrcit de personatges estrafolaris que intenten arreglar, vendre o comprar les coses més insòlites. La influència d'aquestes escenes urbanes ben aviat ultrapassaran la realitat quotidiana del comerç perifèric amb l'obertura, a mitjans del segle XX de la nova situació econòmica i social canalitzada pel moviment migratori i l'eclosió industrial que condicionaran la irremissible decadència de tot el sector artesà.

Als carrers d'Alaquàs sorgirà una legió de personatges ambulants carregats amb tota classe de mercaderies que s'oferia a través de la venda domiciliària per carrers, cases, motors i alqueries de l'horta.

Esquerra: El pardalero va ser ú dels personatges més populars als carrers de la postguerra
Dreta: L'esmolador representava al típic artesà marginal que recorria els carrers del nostre poble.

«Ací al carrer darrere de ma casa estava la tia Dolores, que era una dona de Godelleta que vivia en la porta número 9 del carrer d'Alacant i es guanyava la vida venent o canviant tota classe de gènere, amb una cistella gran de vimet carregada de coladorets de café, culleres de fusta, paletes de guisar, fil de cosir, agulles, de tot... Generalment aquesta dona intercanviava el gènere que portava per productes alimentaris com creïlles, arròs, sucre i totes eixes coses.(...) En la postguerra, la tia Dolores recorria totes les cases, motors i alqueries del terme d'Alaquàs, Picanya i Xirivella i quan arribava a casa, els dos nétets que tenia l'estaven esperant com dos pollets per a veure el que els portava de menjar (Fina Garcia Palop *de ca Libro*).»

«De baix del barranc de Torrent venien unes dones cridant per el carrer "Porte alfadeguetes...!" i les dones eixien a la porta a comprar-ne per plantar-les en macetes al corral (Paquita Serrano Palop *la Tomasa*).»

«Algunes dones d'Alaquàs anaven venent formatgets i en casa els ficàvem sucre i ens els menjàvem per a desdejunar (Josefina Serrano Palop *la Tomasa*).»

Però el model de vida d'aquestes dones no era un cas aïllat sinó mes bé generalitzat ja que representava un exemple comú envers la primera meitat de segle XX. En aqueix període moltes dones alaquaseres muntaren a la porta de sa casa paradetes farcides de tota mena de llepolies, com és el cas de la tia Remedios o la tia Rulla, al carrer de l'Olivar, Maria *la Sana* al carrer de les Eres, o la tia Carmen *la Casabana*, la dona del *tio Torero* al carrer Major, qui, a més de tot l'assortit de llaminadures, a la seua paradeta es podia comprar una gran varietat de còmics amb els clàssics personatges de l'època com Roberto Alcázar i Pedrín, el Guerrero del Antifaz, el Capitán Trueno, T.B.O., Pulgarcito, i tota una varietat de contes de fades per al món femení.

«María *la Sana* anava a fer faenes, però al morir son pare ficà una paradeta de llepolies i d'orxata, perquè abans de guerra el tio Mariano, que sigué son pare, ja feia i venia orxata a l'estiu en una barraca que hi havia a la font, al costat de l'abeurador dels animals (María Barberà Montalt *la de Morimos*).»

Els primers nouvinguts

La profunda crisi econòmica viscuda durant el trienni 1939-1941, comportarà un fluix de nous vinguts molt significatiu, gent que fugint de la fam i la gue-

rra abandona el seu poble natal i es dirigeix envers les terres valencianes en busca d'un millor model de vida. A nivell local existia una població rural disseminada en caserius, motors, casetes de camp etc. Es tractava majorment de nous vinguts, llevat d'algunes excepcions, procedents de diferents províncies castellanes, principalment Conca, Albacete i Terol, o bé de localitats de l'interior del País Valencià com Cofrents, Gàtova o Sogorb; part d'esta gent arriba al nostre poble a finals dels anys trenta i principis del quaranta, i s'assenta amb les seues famílies en caserius o en xicotetes casetes de camp: *Caseta del Clot del tio Nano*, *de la tia Carbonera*, *del Llustrós*, *de la tia Gimeno*, *de la tia Polla*, *del tio Medina*, *del Bunyolero* etc.[7]

Cal parlar de tres tipus d'habitatges dispersos enmig de l'horta i terres a la partida del Bovalar: els motors, les cases de camp i les casetes. El caseriu, o casa de camp, eren edificis bastant luxosos que disposaven de vivenda per l'estatger i la seua família, dependències auxiliars per a guardar les eines agrícoles i quadres destinades als animals. Aquesta tipologia d'habitatge estava representada per *l'Hort de Riola, l'Hort dels Suïssos, l'Hort de Sant Josep, el Polvorí, casa del Forestal,* o els caserius de *les Semilles*. Les casetes de camp eren edificis xicotets de una sola planta dividida amb rústics cortinatges de sac per dotar-la de dos habitacions. Algunes d'aquestes casetes posseeixen una superfície de poc de més de vint metres quadrats i en ella conviuen famílies formades per cinc o sis membres, disposant tan sols de dos llits, un banc i una bomba manual de poar l'aigua: és el cas de la caseta del tio Enrique *el Xato*, on viurà, Julia Toledo Navarro, *la tia Julieta*, una dona viuda, originaria de Madrigueras (Albacete), que compartirà una situació d'extrema pobresa amb els seus quatre fills: Amparo, Pilar, Fina i Jesús.

> «La meua sogra era de Madrigueras i es quedà viuda en guerra amb sis fills i va haver d'anar-se'n del poble perquè allí es morien de fam (Carmen Tatay Pla, *la Tataya*).»

> «Els meus pares eren de Requena i arribaren ací l' any 1932 i es ficaren a viure en el motor *dels Burros*. Durant la República, visquérem molt bé perquè mon pare era el maquinista del motor i guanyava un jornal que podí-

[7]Tot i de tractar-se d'un estudi no massa exhaustiu sobre un dels primers símptomes migratoris que precediren la posterior expansió demogràfica dels nous vinguts a la nostra localitat, sí hem volgut oferir un xicotet mostrari d'aquest fenomen impulsat bàsicament des dels seus orígens, per un drama econòmic i social que afectà a moltes persones de distinta procedència a través d'un dolorós procés de desarrels efectiu i emocional amb l'espai comú de la terra d'origen que es remunta a finals del primer quart de segle XX.

La planificació econòmica dins del marc familiar estava sustentada sobre les faenes extradomèstiques i la ràpida incorporació al mercat laboral que oferia la indústria local com eren els tallerets de joguines establerts a la nostra localitat des del primer terç de segle XX. Al retrat treballadores del taller de Julio Mompó durant l'hora de l'esmorzar .

em viure tots... però després vingué la guerra i passàrem moltes calamitats (Carmen Tarín López).»

«Ma mare quedà tota a soletes amb quatre fills que alimentar al haver d'anar-se'n mon pare al front de Terol. Una situació terrible perquè desgraciadament en eixa època no estava prevista cap mesura social per previndre estos drames familiars (Maruja Tarín López).»

«Mos pares eren de Cofrents i van arribar ací en 1941; mon pare era guarda forestal i va ser destinat a Alaquàs per encarregar-se dels vivers forestals de l'Estat on teníem una casa molt bona. Allò era un viver per a criar els arbres que plantava la Diputació en les carreteres, i la meua germana i jo ateníem el telèfon quan érem xicotetes per a prendre nota de les encomandes que ens feien de tots els llocs (Concha Correcher Carpio).»

Dalt: La tia Julieta ha estat una de les dones pioneres en establir-se a les rodalies del *clot del Butxeret* als anys 40. Al retrat la tia Julieta amb els seus fills i nets dalt d'un camió de l'època

Baix: El procés de desarrel efectiu i emocional dels nouvinguts amb l'espai comú de la terra d'origen, és un fenomen que s'accentuarà en el període de la postguerra encara que les seues causes es remunten a finals dels trenta i principis dels quaranta. Al retrat el matrimoni Teodoro Tarín i Alejandra López amb els seus fills Alfredo, Carmen, María i Ramón.

«Els meus sogres que eren de Gàtova se'n vingueren a treballar ací al polvorí perquè el meu sogre Francisco i el tio Luís eren germans. Al polvorí hi havien dos cases, en l'una vivia el tio Luís que era l'encarregat i en l'altra el meu sogre que era qui carregava els camions (Rosario Tàrrega Alfonso *la Garrofina*).»

«*Nosotros llegamos aquí en el mes de septiembre de 1939, porque mi cuñado Luís havia empleado a mi marido para trabajar en el Polvorín, porque allí en Gátova no había casi trabajo y las mujeres sólo trabajábamos en la faena de la casa, quitando de algunas veces que te buscaban para hacer faenas por las masías.(...) Ahí en el polvorín habían dos casas: en una vivíamos nosotros y en la otra mi cuñado Luís con su mujer Leonor* (Maria Bohigues Sierra).»

«I és que com això era de la *Unión de Explosivos* i ma mare havia estat molts anys servint en València en casa d'un dels directors, i per això els van col·locar ací, al Polvorí. Ma mare era de Mora de Rubielos i mon pare de Sogorb i van estar vivint al polvorí des de 1928 (Leonor Pérez Gorris).»

«Com vivíem tots allà a l'horta a l'escola baixàvem a peu tots juntets: els del Polvorí i les meues cosines, Carmen, Nati i Mercè, de l'Hort de Sant Josep, que en aquell moment vivien en unes casetes que hi havien davant del Polvorí, i quan eixíem d'escola se esperaven per a tornar tots junts.(...) Ma tia Sofia, que era germana de ma mare, i mon tio vingueren en l'any 1941 a treballar ací als vivers, perquè allà en Cofrents no hi havia res (Concha Correcher Carpio).»

El fet de viure en una zona rural facilitava les coses per algunes famílies alhora de contar amb productes i aliments casolans gràcies a disposar dels animals de corral o collites que cultivaven en xicotetes parcel·les, però que resultaven molt profitoses per algunes famílies que vivien a l'horta del Bovalar.

«La postguerra la vam viure relativament bé perquè en el Polvorí criàvem gallines, patos, conills, borrecs...fins i tot una cabra per a la llet de la casa. També matàvem un porc a Nadal; a matar el porc venia el tio Teodoro, que era un home que vivia al costat del forn de Coc, i tenia molta amistat en mos pares (Leonor Pérez Gorris).»

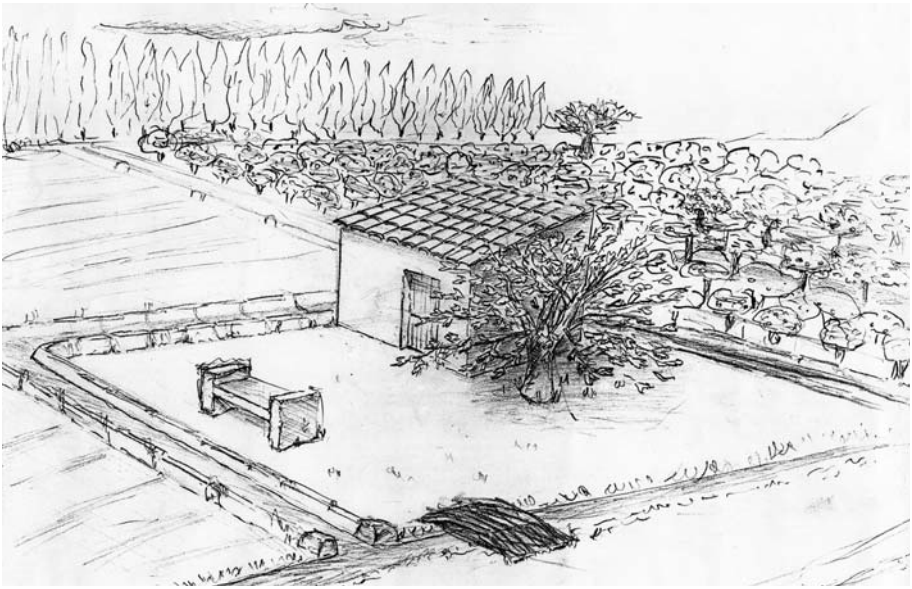

Dibuix de la caseta *del Xato* fet per Carmen Delgado Tatay, una neta de la tia Julieta.

> «Les dones que vivíem a l'horta anàvem a comprar a la botiga de la tia Francisqueta la Botona; anàvem a peu carregades com a burres (Carmen Tatay Pla).»

En tots estos grups d'habitants[8], les mestresses tenien un factor comú a l'hora de realitzar les compres de vestir o una cosa tan imprescindible com són els aliments de la família, ja que la localitat alaquasera era la destinació emprada no només les mestresses que vivien dins dels límits del seu terme sinó també per aquelles dones que vivien el Pla de Quart i en indrets tan llunyans com el motor de la Pedra o la casa d'Asensio, més amunt del Pontet de Plata, des d'on venien diàriament a peu i carregades amb una cistella gran a comprar els productes necessaris.

[8]El nombre de persones entrevistades són un total de 7 i pertanyen a les diferents famílies de nous vinguts que s'assentaren al nostre territori durant el següent període:
Luís Pérez Gómez (Sogorb)- Leonor Gorris Baselga, (Mora de Rubielos).3 Fills. 1928
Teodoro Tarín Moreno - Alejandra López Alcocer, (Requena). 4 fills. Any 1932
Julia Toledo Navarro, natural de Madrigueras (Albacete). 6 fills. Any 1939.
Justo Correcher Navarro - Concha Carpio naturals de Cofrents (València). Any 1941.
Francisco Martínez Guillem (Sogorb) - María Bohigues Sierra, (Gàtova) 2 fills. 1939.
Juan José Sánchez-Sofía Carpio Correcher, naturals de Cofrents. 3 filles. Any 1941.

Als caserius rurals se solien criar animals domèstics per al consum familiar. Al retrat Amparo *la Tataya* traient a pasturar els titos, ànecs i gallines.

«Quasi tots els dies baixava a comprar el menjar a les tendes d'Alaquàs, la dona del tio Ximo Bigot que vivia en una casota gran més amunt del pontet de Plata: Les germanes de Pepe *el Grande*, quan vivien allà al motor *de la Pedra*, també baixaven a peu a comprar i després tornaven a amunt carregades tots els dies fera fred o calor (Rosario Tàrrega Alfonso *la Garrofina*).»

«*A comprar el aceite y el azúcar y esas cosas que habían en las tiendas, íbamos a la tienda de la tia Brigida: luego fuimos a casa de la tia Francisqueta cuando se dejó la tienda la tia Brigida. La ropa la compramos en casa de Isabel que estaba en la calle de los Benlliure*(Maria Buhigues Sierra).»

«Ma mare baixava en una cistella gran per a comprar el menjar i la roba. També portava el pa a coure al forn perquè ho comprava tot en Alaquàs. Ma mare baixava vàries voltes a la setmana i quan havia de fer una com-

pra molt gran baixava mon pare en un carro de la finca. Després mon pare em compra una bicicleta i ja anava en bicicleta a l'escola, a pel pa o a fer les comandes perquè ma mare no es carregara tant de faena.(...) La tenda de la tia Brígida, va ser la primera tenda que anàrem a compra perquè quan mon pare arribà al poble i no coneixia a ningú, anà a ca la tia Brigida per a que li arreplegara el correu. (...) La casa del tio Francisco *de Nació*, que era germà de la tia Brigida, també ha sigut com la nostra casa, de fet, de sa casa isquérem per a prendre la comunió...La meua germana Consuelo també va eixir de núvia quan es casà. I és que la família del *tio Nació* va ser com la nostra família (Concha Correger Carpio).»

«Per casa venia un home en bicicleta i ens portava sucre, sabó i colònia. La roba la compràvem a un home de Torrent que li deien Mora; venia en un carro pel polvorí i ma mare comprava roba de tota la gent que vivia prop i després les dones li la pagaven com podien(Leonor Pérez Gorris).»